MİLLÎ KÜLTÜR YAYINLARI
DİNÎ KÜLTÜR SERİSİ, Nr. 01

NAMIK KEMAL

RENAN MÜDÂFAANÂMESİ

(İSLÂMİYET ve MAÂRİF)

YAYINLAYAN :
ORD. PROF. M. FUAD KÖPRÜLÜ

ANKARA — 1962

MİLLÎ KÜLTÜR YAYINLARI
DİNÎ KÜLTÜR SERİSİ, Nr. 01

Güven Matbaası — 1962, ANKARA

NAMIK KEMAL

RENAN MÜDAFAANAMESİ

(İSLÂMİYET ve MAÂRİF)

YAYINLAYAN :
ORD. PROF. M. FUAD KÖPRÜLÜ

ANKARA — 1962

İÇİNDEKİLER

Sahife

ÖNSÖZ

İkinci Meşrutiyet'in ilânından sonra, Namık Kemal ailesi, bütün memleket münevverlerinin arzularına uyarak, Namık Kemal'in o zamana kadar basılmış veya basılmamış bütün eserlerini bir külliyât şeklinde neşretmeğe başladılar. Külliyât-ı Kemal'in Birinci Tertibi'nin ilk sayısını, o zamana kadar hiç basılmamış olan **Renan Müdâfaanâmesi** teşkil ediyordu. Üzerinde; **«Fransa Akademisi âzâsından müteveffa Ernest Renan tarafından İslâmiyet'in gûya mâhî-i terakkıyat ve mâni'-i maârif olduğuna dâir îrad edilmiş olan bir hitâbeye karşı berâhîn-i katıayı câmi' reddiyyedir ki şân-ı celîl-i İslâmiyet'i delâil-i münevvere-i şer'iyye ve mantıkıyye ile bihakkın i'lâ eder.»** fıkrası bulunan ve İstasbul'da Mahmud Bey Matbaası'nda 1326 (1910)'da basılan orta boyda 56 sayfalık bu eser az zamanda tükendi. Basımı ve tertibi hiç de dikkatli ve i'tinâlı olmayan bu eserin, bu yeni neşri, ilk basımla ölçülemeyecek kadar mükemmeldir; ilk basımda bulunmayan lûgatçe ve bâzı küçük ilâveler sayesinde, herkesin bundan kolaylıkla faydalanması da te'min edilmiştir.

Namık Kemal, bu eseri, mektuplarından birinde ifade ettiği gibi, âdetâ bir ibadet hükmünde olarak hazırlamış, yanında lüzumu kadar kitabı bulunmadığı cihetle sadece eski malûmatına dayanmış, eserin metninde itirâf ettiği veçhile, Renan'ı kendi sözleri,

müteNâkız ifadeleri ve Firenk kitaplarından aldığı malûmat ile tenkid etmiştir; kendisi bu eserini yazarken o kadar memnundur ki, «Onu, gönlümün istediği gibi tepeliyorum!» demekte hiç bir mahzur görmüyor; bununla beraber, bu devre âit mektuplarında uzun uzun bahsettiği bu eser hakkında, onu sonradan, fikirlerini oldukça değiştirmiş görüyoruz.

Renan'ın bu meşhur konferansı, başta tanınmış İslâm mütefekkiri Ş e y h . C e m â l e d d i n - i E f g a n î olarak, muhtelif İslâm müellifleri tarafından tenkid ve tahlil edilmiştir. Öyle görünüyor ki, Namık Kemal, kendisinin bu risalesinden önce yapılmış olan bu neşriyattan galiba habersiz kalmıştır. Bu sıralarda, muhtelif İslâm memleketlerinde, İslâm dini aleyhinde Garplı muharrirler tarafından yapılan bâzı tenkîdlere karşı müdâfaanâmeler yazıldığını bildiğimiz için, Namık Kemal'in de, bu küçük fakat çok dikkate değer eseri ile bu cereyâna kapıldığını anlıyoruz.

Bundan yirmibeş yıl önce, **Renan Müdâfaanâmesi**'nin bu yeni neşrini hazırlarken, büyük vatan şâiri Namık Kemal'in İslâmiyet hakkındaki birtakım fikirleri ve Ernest Renan'ın konferansı hakkındaki muhtelif tenkîdleri içine alan büyük bir başlangıç da vücûde getirmiştik. O zamandanberi yaptığımız yeni tetkikler ile de genişleyen bu başlangıcı yakında **Namık Kemal ve İslâmiyet** adiyle neşretmek ümidindeyiz.

Ankara - Ekim, 1962

Ord. Prof. Dr. M. FUAD KÖPRÜLÜ

NAMIK KEMAL

RENAN MÜDÂFAANÂMESİ

«Fransa Akademisi âzâsından müteveffa Ernest Renan tarafından İslâmiyet'in gûya mâhî-i terakkıyat ve mâni'i maârif olduğuna dâir îrad edilmiş olan bir hitâbeye karşı berâhîn-i katıayı câmi' reddiyyedir ki şân-ı celîl-i İslâmiyet'i delâil-i münevvere-i şer'iyye ve mantıkıyye ile bihakkın i'lâ eder.»

RENAN MÜDÂFAANÂMESİ

Fransız erbâb-ı kaleminden M. Ernest Renan'ın îrad ve neşrettiği **İslâmiyet ve Maârîf** ünvanlı bir hutbe, hayli zamandanberi gazetelere sermâye-i bahs olmaktadır.

Aynı, daha yeni elime geçti. **Hutbe** kısa birşey ise de, mündericâtı birkaçyüz cild kitap ile cerh olunmağa müsâid bulunduğu için, mutâleamı yazmakla, **söylenilmiş şeyleri tekrar etmek** tarz-ı bîhude-pûyânesini iltizam etmiş olamıyacağımdan eminim.

İslâmiyet'in maârife mâni' değil, bil'akis mürebbî olduğunu isbat için, yanımda lüzûmu kadar kitap mevcut olmadığına teessüf ederim. Mâmâfih, Sahib-i hutbe, kendi dâvâsının butlân'ına yine kendi sözlerinde o kadar çok delil cem'etmiştir ki, şu cevabı yazabilmek için başka kitaplara mürâcaat mecbûriyeti sâkıt hükmüne girmiştir.

Mekalenin tedkîkına girişmeden evvel, kailin meşreb ve mezhebini öğrenmek, ileride

irad olunacak istidlâlâtın sühûletle fehmine yardım edeceği için, tercüme-i hâlini birkaç satır ile telhis ediyorum.

Şimdi altmış yaşına vâsıl olmuş olan M. Ernest Renan çocukluğunda âilesi tarafından papas mektebine verilmiş idi. Mebâdî-i tahsilde gösterdiği kabiliyyet üzerine hocaları tarafından **Akaid-i Nasrâniyye** ile iştigale sevkolundu. M. Renan işte o zaman **elsine** ve **hikmet** derslerinden zevk alarak, **İbrânî** ve **Arabî** ve **Süryânî**'yi tahsil eylemiştir[1]; fakat, hürriyet-i efkârı papaslığa* tevâfuk edemediği için, o sınıfı terk ile kendi kendine tahsile başladı. Sonraları **hikmet** ve **Elsine-i Sâmiye**[2] imtihanlarına girerek birinci mükâfatı kazandı.

Fransa Encümen-i Maarif'i tarafından edebiyata müteallik bir hizmet için **İtalya**'ya gönderilmekle, oralarda cem' edebildiği tahkîkatı İbnü'r-Rüşd'e dâir bir kitap şekline ifrağ etmiştir. Bundan sonra Fransa'nın Millet Kütüphânesi hizmetine ve anı müteâkıb Encümen-i Maarif âzâlığına nasbolunmuş ve yine ulûma müteallik bir hizmet ile **Suriye**'ye gitmiştir.

Ernest Renan'ın en ziyade dağdağa-nümâ-yı iştihâr olan eseri **Tercüme-i hâl-i İsâ** ünvaniyle yazdığı kitaptır. Bunun tedkîk ve

---

[1] **İbrânî** ve **Süryânî**'ye olan vukufunun derecesini bilemeyiz; fakat **Arabî** bilmediğine, kendi **risâlesinden** birçok delil göstereceğiz.

[2] Evlâd-ı Sâm'ın tekellüm ettiği lisanlara denilir.

cerhine dâir yazılan kitaplar, risâleler bir yere toplansa, a y r ı c a b i r k ü t ü b h â n e teşekkül eder. Papaslar tarafından bu kitap hakkında vuku' bulan tâ'rîzât-ı şedîdenin netâyicinden olarak, kendisi, me'mur olduğu **Lisan-ı İbrânî** hocalığından infisâl etmiştir.

Tercüme-i hâlinden daha ziyade bahse hacet göremedim. Çünki bu hülâsa, M. R e n a n 'ı, papaslar ve husûsiyle **Engizisyon** tarafından Avrupa'da asırlarca icra olunan taaddiyât-ı mel'ûneyi muâhaze ede ede, **her fenalığı dinin te'sîrâtına hamletmek istiyen** ve **her dini bir meziyyette kıyas eden g u l â t - ı m ü n k i r î n** 'den olduğunu göstermeğe kifayet eder.

Şimdi, s â h i b - i h u t b e 'nin bu m e z h e b 'ine, bahsettiği mes'eleden tamâmiyle c e h â l e t i ilâve olunur ise, mekalesinin ne kadar **saçma** birşey olması lâzım geleceğine zihinde bir ilm-i icmâlî hâsıl edilebilir.

M. E r n e s t R e n a n elsine-i Şarkıyye'de ihâta-i külliyesi itibariyle Fransa E n c ü m e n - i d â n i ş 'inin âzâlığı gibi menî'ü'l-vüsûl bir mevkii hâiz iken, **İslâmiyet** bahsinde c e h â l e t i n i iddia ettiğim garib görünmesin.

Yalnız E r n e s t R e n a n değil, Avrupa'da **Ulûm-ı Şarkıyye'ye** intisab ile mârûf olanların **Diyânet-i İslâmiyye** mebhasinde z i h i n l e r e h a y r e t v e r e c e k k a d a r c â h i l olduklarını pek kolay isbat edebilirim.

Birçok seneler **İstanbul'da** oturmuş ve **Arabî** ve **Farsî'den** başka - o iki lisana müftekır olması ve ka-

vâidinin lâyıkiyle mazbut bulunmaması cihetleriyle - bir ecnebiye göre tahsîli elsine-i islâmiyyenin kâffesinden müşkil görünen **Türkçe**'de oldukça güzel yazacak kadar m e h a r e t kesbetmiş olan **T â r i h - i O s m a n î** sâhibi H a m m e r [1] bile, **Diyânet-i İslâmiyye** mebhasine atf-ı mekal edince, **Şark**'a dâir bir kitap okumıyan ecnebîler kadar ve fakat anlardan daha garib bir v u k u f s u z l u k gösterir.

Tarih'inden onuncu cildin dörtyüzüncü ve yüzbirinci sahifelerinde şu fıkraya dikkat buyurulsun :

«Ahkâm-ı islâmiyet'e göre **zuhr namazı**, şemsin nokta-i zevâle geldiği zaman kılınmaz, ancak bir - iki dakika sonra edâ olunur. Çünki ehâdîs-i enbiyâya itimat olunur ise hergün sâat-i zevâlde **Şeytan** güneşi iki boynuzunun arasına alarak Sultanü'l-avâlim'in **tacı** olmak itibariyle nahvetkârâne başına giyer, fakat **Allahü Ekber** sadasını işitt'ği gibi bırakır. Devlet-i Aliyye müverrihleri, işte bu suretle « S u l t a n M u r a d - ı R â b i ' ve S u l t a n İ b r a h i m zamanlariyle S u l t a n M e h m e d - i R â b i 'in devr-i sebâvetinde hırs ve sefâhet ve isyan ve mefsedet şeyâtîni semtü'r-re's-i zevâle vâsıl olmuşlar idi» demişlerdir.»

Millet-i Muhammediyye'ye müntakıl olan ehâdîs-i enbiyâda bu îtikadı îma eder harf-i vâhid var mıdır? Zaten duhûl-i vakitten evvel salâvat-i hams'in hiçbirini edâ etmek câiz olamaz; zevâlde ise vakt-ı

---

[1] Bu t a r i h onsekiz cild üzerine matbu olarak S a l t a n a t - ı O s m a n i y y e 'nin zuhûrundan başlar; **Kaynarca muâhedesi**'nde hitam bulur. Bir hayli ağrâz ve hatiât ve birtakım yanlış muhâkemât ile şâibedâr olmakla beraber, vuku'ât-ı dâhiliyye ve hususiyle münasebât-ı hâriciyyece birçok tafsilâtı hâvi olduğundan, milletin tarihini bilenlere, tezyîd-i mâlûmât için mütaleası lâzım bir eserdir.

zuhr henüz dahil olmadığı için tabiî namaz kılınmaz. H a m m e r 'in, âdî bir çömeze de sorsa bu hakikati öğrenmeğe muktedir iken, kim bilir kimden işittiği bir maskaralığı kavâid-i râsiha-i dinden addetmesi, k a v â i d - i i s l â m i y y e y e c e h â l e t 'in müntehây-i derecâtı değildir de nedir? **Boynuzlu Şeytan** bâzı kiliselerde görülüyor ise de, İslâm kitaplarının hangisinde **Şeytan**'a öyle bir hayvan şekli verildiği görülmüştür?

Hayır! «Üç padişahın zamanında hırs ve sefâhet ve isyan ve mefsedet şeyâtînî semtü'r-re's-i zevâle vâsıl olmuşlar idi» diyen hiçbir Osmanlı müverrihi yoktur. Hattâ ibârede mânâ bulunamıyor ki, bir Osmanlı müverrihine isnadı câiz olabilsin. Velev biri öyle bir hezeyan söylemiş olsa bile, bu ifâde, İslâm arasında **Şeytan**'ın zevâl vakti güneşi boynuzlariyle tutup da başına giydiğine dâir bir îtikat mevcut olduğunu îcab etmez.

Ahvâl-i islâmiyye'den Avrupa'yı haberdâr etmeğe herkesten ziyade muvaffak olmakla mâruf olan ve **Ş a r k K ü t ü p h a n e s i** namındaki eseri hâlâ Avrupa'da **Elsine-i Şarkıyye** ve **Maârif-i İslâmiyye** ile meşgûl olanların en büyük merci'lerden bulunan meşhur D ' H e r b é-l o t bu kitabının **El-Kur'ân** ünvanlı mekalesinde şu fıkrayı yazar :

«Peygamberlerine pereştiş eden (!) Muhammedîler bu **Kitab'ı** (yâni **Kur'ân-ı Kerim**'i) pek i'lâ ederler. Zîrâ derler ki, **Kur'ân**, ibtida-yı hilkatte levh-i takdir-i ilâhî'den tefrik edilerek felek-i sevâbitin zîrinde bulunan yedi kat göklerin birinde emâneten hıfzolunmuş ve birinci mertebedeki melâikten olan **Cibrîl**'in kendi eliyle o gökten Hazret-i Muhammed'e (Sallâllahu Aleyhi ve sellem) sûre be-sûre getirilmiştir.»

Târif iktiza etmez ki, böyle bir söz söylemiş, böyle itikada zahip olmuş h i ç b i r m ü s l ü m a n yoktur. Avrupa'da birtakım eshâb-ı himmet, meselâ en küçük böceklerin cinsini tefrik ve envaını tâyin gibi şeylere sarf-ı ömr ederek sa'y kuvvetiyle hayâl ve hâtıra gelmez bunca keşfiyyât vücûde getiriyor; bunlardan binlerce eshâb-ı fikir ve hüner ise **Elsine-i şarkiyye** ile uğraşıp duruyor da, binüçyüz senedenberi kürenin pek büyük birkısmını ihâta etmiş bir milletin, elde yüzbinlerce te'lîfâtı tedâvül edip dururken, d i n l e r i n i n h a k i k a t i Avrupa'ya bu kadar meçhûl kalıyor! Bu hâl ş a y â n - ı t a - a c c ü b değil midir?

Evet, şayân-ı taaccübdür; fakat esbâbı da meydanda görünüyor.

Bu babda olan mutâleamı beyan edeyim : Mâlûmdur ki, Avrupa'da **Diyânet-i İslâmiyye**'nin tedkikiyle uğraşanlar, ya **Hıristiyanlık**'a mu'tekıddir, ya d e ğ i l d i r . Eğer **Hıristiyanlık**'a mu'tekıd ise, fikr-i aslîsi bu tedkîkatın tecrid-i nefs ve iltizâm-ı hak ile icrâsına mâni oluyor.

Bizlerce **Hıristiyanlık** edyân-ı mensûhâ'dan olduğundan, ulemâ-yı islâmiyyeden biri akaid-i Nasrâniyyeyi tedkik edecek olur ise, cihât-ı mensûhasının, yâni **Diyânet-i Muhammediyye**'ye tevâfuk etmiyen mesâilinin zâhire ihrâcı için taharrîyâtını pek bîtarafâne, pek hakayık - cûyâne icrâ edebilir. Hâlbuki **Diyânet-i İslâmiyye** H ı r i s t i y a n l a r nazarında ilâhî olmadığı için, ulemâ-yı Nasrâniyyetin **din-i İslâm** için icra ettikleri tahkikat'da, papasların ellerine geçen kitapta m a h a l l - i t a ' r î z a r a m a k t a n ibarettir.

Mu'tekıd olmıyanlara gelince, Avrupa'da da mübâlât-ı diniyye ile me'lûf olmıyanların hemen kâffesi, umûm edyâna, **efkâr-ı beşerin en ağır zincîr-i esâreti**, terakkıyat-ı ma'rifetin **en kuvvetli sedd-i hâili** nazariyle bakmaktadırlar.

İşte bu fikrin intişârından dolayıdır ki, anların din-i İslâm için icra ettikleri tahkikat da, papaslar gibi, ellerine geçen kitapta m a h a l l - i t a ' r î z aramaktır. Zaten bir dinin **ilâhî** olmadığına hükmetmek hürmet ve ciddiyetini izale edeceğinden, (hâşâ) zevzeklik belki iğfâlât nazariyle bakılan birşeyin mâhiyyetini cidden tahkik için, binde bir sahib-i sabr uzun uzadı tekellüf ihtiyâr etmez.

Bunlardan başka, Avrupalılar'ın bir garip îtikadları vardır ki, o îtikadın bir cüz'ünü M . R e - n a n , cevabiyle meşgûl olduğum **risâle**'sinin tercümesini zîrde naklettiğim fıkrasında pek güzel hülâsa etmiştir :

«Bir İslâm çocuğu on - oniki yaşına doğru umûr-ı diniyyesinin tahsiline başlayınca, o zamana kadar oldukça **müteyakkız** iken birdenbire **mutaassıb** olur ve hakikat-i mücerrede zannettiği şeye temellükten dolayı bir nahvet-i eblehâne ile mâlâmâl olarak, hadd-i zatında sâirlerin mâdûnunda bulunan bu hâlden dolayı bir imtiyaza mâlik imiş gibi kendini bahtiyar bilir. **B u g u r û r - ı m e c - n û n â n e** , İslâm'ın e n e s a s l ı seyyiesidir.»

Bunlar, **İslâm**'ı, kendisine sâir milletlerden **büyük** nazariyle bakar zannederler de, kaziyyenin aksini iltizam ederek, kendileri **İslâm**'a sâir milletlerden **küçük** nazariyle bakarlar. Böyle küçük bir kavmin akaidine ise zanlarınca ehemmiyet vermek iltizâm-ı mâlâyelzem kabîlinden olacağı için, **Şark**'a müteallik mesâil ile uğraşanların en çoğu, **Diyânet-i**

İslâmiyye'yi de, bâzı akvâm-ı vahşiyyenin mezâhibi gibi, eğlence kabîlinden olarak tahkik ederler.

Şayân-ı dikkat bir cihet daha vardır ki, gerek **kavâid**'in vüs'at ve suûbeti ve gerek **yazı**'nın hâli cihetiyle, bir ecnebî için Elsine-i Şarkıyye'de meharet hâsıl etmek es'ab-ı umûr addolunabilir. Bir derecede ki, **Avrupa**'da Lisân-ı Osmanî'nin allâmelerinden ma'dûd olan Hammer, tâbîrât-ı tahkiriyyeden ma'dûd **gidi** kelimesinin mânâsını anlıyamadığından, serhat dilâverlerinin nekarât-ı celâdetlerinden olan **«Yoktur sizinle viremiz — Eğrili, gidi Eğrili»** beytindeki **gidi** lâfzını «hirre» mânâsına olan **kedi** zannetmiş de **Tarih**'inde o mânâ ile tercüme eylemiştir.

Lisân-ı Arab'da ihâta-i külliyye (!) ile müştehir olan M. Renan da, bu risâlesinde **feylesof** فيلسوف lâfzını Arablar'ın kesr-i fâ' ve imâle-i yâ ve sükûn-ı lâm ile telâffuz eylediklerinden bahsediyor! Elsine-i islâmiyye'ye merak eden Avrupalılar'ın birtakımı, her kavmin kaide kitapları'ndan öğrenemedikleri lisanları, başkalarına kolaylıkla öğretmek için, kendi kendilerine **kaide kitapları** tertip ediyorlar; birtakımı, bu kitapları okumakla istedikleri lisanı öğrenmiş olmak itikadında bulunuyorlar; öğrendikleri, öğrettikleri şeyler ise o kadar gariptir ki, **Paris**'te iken bir Türkçe ders-i âmmında bulundum, hocanın takrîrinden bir kelime anlamağa muktedir olamadım. Arada üç - dört Türkî edat işitmemiş olsa idim, hiç bilmediğim bir lısan tedris olunuyor zannetmekte ma'zûr olurdum.

Bundan başka, Avrupalılar'ın **İslâmiyet'e** dair yazdıkları mesâilde y a r ı m â l i m l i ğ e de bir büyük hisse ifraz etmek lâzım gelir. Mâlûmât-ı sathiyye eshâbına göre, okuduğu kitaplarda, anlayamadığı mebâhise, velev ne kadar muvafık-ı hakikat olsa, gevezelik nazariyle bakmak tabiî değil midir?

Şimdi bir Avrupalı, mâhiyyet ve meziyyetini anlamak senelerce ta'mik-ı fikre muhtaç olan **Diyânet-i celîle-i Muhammediyye**'yi hürriyet-i efkâra hâil ve terakkî-i medeniyete mâni bilerek pîş-i nazara alır, bu fikrin netâyicinden olarak, tahkîkatını, zorla, m u ' t e k a d â t - ı g a y r - ı m a ' k û l e teharrisine hasreder; tesadüf ettiği her mes'eleye, hâşâ mine't-teşbih, gûyâ Z u l u h a l k ı 'nın mezhebiyle uğraşır kadar sathî bir imâle-i nigâhı zihninde hâsıl edeceği fikir için kâfî görür de, tevaggulünün mevkûfün-aleyhi olan elsineye intisabı da daha **kelime**'lerini doğru telâffuz edemiyecek derecede bulunur ise, yazacağı şeylerin hezeyandan başka birşey olabilmesi aklen kabil midir?

Şu hakîkati de söyleyim: Avrupa'da Elsine-i İslâmiyye'den bir veya birkaçına gerçekten intisab etmiş hiç kimse y o k t u r d e n i l e m e z ; fakat, bu muvaffakıyeti hâiz olan eshâb-ı imtiyaz - **Şark'ı** bilmek ve herkese bildirmek dâiyesinde bulunup da **risâle** yazanların, hutbe îrad edenlerin ekseriyeti gibi - **Diyânet-i İslâmiyye**'nin terakkıyât-ı maarifçe olan te'sîrâtını böyle kırk sahifelik bir **risâlecik'te** muâhaze ve tedkîk edebilmek dâiye-i hod-nümâyânesine kalkışmaz.

İşte Şark ile uğraşan ekser Avrupalılar'ın **Diyânet-i İslâmiyye**'ye ve belki İ s l â m ' ı n e k s e r a h v â l i n e bütün bütün vukufsuzlukları n e t ü r l ü e s b â b t a n münbais olduğu, yukarıdaki izahattan anlaşıldı. M . R e n a n 'ın da **İslâmiyet** mesâilince, o esbâba mağlûp olan mâlûmât-ı kâzibe ve tahkikat-ı nâkısa eshâbından olduğu pîş-i nazardan ayrılmasın.

Gerek kailin, gerek akrânının mâhiyyetlerini tâyin için daha ziyade söz söylemeğe ihtiyaç kalmamıştır zannederim. Binaenaleyh **risâle**'nin m ü n - d e r i c â t ı n a atf-ı mekal ediyorum.

M . R e n a n 'ın **Risâle**'sini görmeden, bu kadar az lâkırdıy'a o kadar çok hatâ sığabileceğini me'mûl etmezdim. Bahsettiğim hatîâtı birer birer ta'dâd edeyim.

S a h i b - i h u t b e , **«akvâmın bir hüviyette kalmadığına dâir»** herkesin bildiği bir hakikati yeni keşfolunmuş bir serîre-i hikmet gibi mukaddime-i mekal ederek A r a b m a â r i f i , A r a b m e d e n i y e t i , A r a b h i k m e t i ve A r a b s a n â y i i , U l û m - ı İ s l â m i y y e , M e d e n i y y e t - i İ s l â m i y y e tâbirlerinde mevcut **iltibas'ı** k a l d ı r m a k istediğinden bahsediyor. Kendi rivâyetince, bu **iltibas**, zihinlerde birtakım gayr-ı vâzıh mutâlealar hâsıl etmekte ve o gayr-ı vâzıh mutâlealar ise birtakım **yanlış fikirler** ve hattâ fi'liyyatta bile a ğ ı r a ğ ı r h a t â l a r tevellüdüne sebep olmakta imiş!

Bahsettiği **tâbirler'de** ise hiç iltibas olmadığı mâlûmdur. Mâmâfih, müellif, **İslâm'**ın maârifini, medeniyetini, hikmetini, san'atini bütün bütün i n - k â r e d e c e k efkârı istihzar için, mebâdî-i mekalede, yalnız t â b i r l e r d e i l t i b a s olduğunu beyan ile iktifa ediyor. Bu **iltibas'**tan zuhûr eden gayr-ı vâzıh mütâlealarm ise, birtakım y a n l ı ş f i k i r l e r, birtakım a ğ ı r h a t â l a r tevlid ettiğine dâir bir iddia meydana koyuyor da, dâvasına h i ç b i r d e l i l göstermiyor.

Göstermediğine de istiğrab edilmesin ki E r - n e s t R e n a n meşrebinde olan Avrupa ulemâsının bize müteallik her kavli, kendilerince, her türlü **b u r h a n** ihtiyâcından berî olan bedîhiyât-ı evveliyyeden ma'dûddur. Bu zevâtın birçoğundan, **Şark'**a müteallik mebâhis arasında, kavillerine delil istenildikçe, delile bedel **«ben söylüyorum»** cevabını aldığımız pek kesîrü'l-vuku'dur.

M. R e n a n, bu dâvâ-yı mücerredesini müteâkıb şöyle bir iddia daha meydana koyuyor :

«Zamanımızın ahvâlinden biraz mâlûmâtı olan zevâtın kâffesi, memâlik-i islâmiyyenin t e d e n n i y y â t - ı h â z ı r a 'siyle, tahsil ve terbiyelerini mücerred **İslâmiyet'**ten istinbat eden akvâmın kabiliyyât-ı zihniyyece h i ç h ü k m ü n d e olduğunu vâzıhan müşahede etmektedirler. **Şark** ve **Afrika** taraflarında olanlar, bir mü'min-i sahîhin fikrini tahdid eden ve başını ihâta ile fünûna dâima m e s d û d ve birşey öğrenmek veya bir fikr-i cedîde açılabilmek kabiliyyetinden m a h r u m eyleyen bir nevi d e m i r d â i r e içinde mahsurdurlar.»

İslâm'ı, idrâk ve ma'rifetçe, **Çin'de** a t e ş e , **Hind'de** h a y v a n â t ' a ibâdet eden, arâzî-i meçhûllede, **Cezâyir-i Bahr-i Muhît'te** insan yiyen ebnâyı cinsimizden de daha aşağı görmek, dâvâsında delil göstermeğe lüzum görmeyen M. R e n a n için kabildir; fakat, bu saçma sözlere okuyanların itimadını me'mûl ederse, şöhret-i ma'rifetine pek sade - dilâne bir itmi'nan göstermiş olur.

Acâyib şey! Meğer **İslâm** olduğumuz için başımızın etrafına bir d e m i r h a l k a geçirilmiş, o halka havass-ı bâtınâmızı her türlü ulûma, her türlü tahsîle, her türlü efkâr-ı cedîdeye m e s d û d tutarmış da bizim hâlâ haberimiz yok!

İslâm'ın, mekteb bulabildikleri yerlerde, vesâit-i tahsilde mevcut olan bin türlü noksan ile, o mekteplere devam eden milel-i sâire talebesine dâima t e - f e v v u k edegeldiklerini M. R e n a n nasıl i n - k â r edebilir? Yoksa, dâvâsına delil göstermemek şânından olduğu gibi, muârız tarafından gösterilen delîli kabûl etmemek de ihtiyâr eylediği t a r z - ı m ü n â z a r a ıktizasından mıdır?

Risâle'sinden anlaşılan ve aşağıda mevzû-ı bahis edilecek olan fikrine bakılırsa, t a b î i y â t ve r i y â z i y â t 'a müntesib olan, İslâm'a, bieyyihâlin, m ü b â l â t - ı d î n i y y e d e n m ü t e b e r r î nazarıyla bakacaktır. Mâmâfih, biraz kendileriyle bahsetse, o Müslümanlar'ı herkesten ziyade **diyânet-i râsiha**'ya mâlik bulur. Çünki fünûn-ı riyâziyye ve tabîiyye ile iştigal eden Muhammedîler, o f ü n û -

n u n mebâhisinde ... والشمس تجرى ve ... ازلنا من المعصرات ve ... خلقناكم ازواجا ... gibi âyât-ı kerîmeye (1) **b e d î h i y a t**'tan **b u r h a n l a r** görürler de **î m a n l a r ı n d a** bir kat daha **r ü s û h** hâsıl ederler.

M. **R e n a n**'ın bâlâda bahsolunan ve **«bir islâm çocuğu»** terkibiyle ibtida ederek **«en esaslı şeyi'esidir»** sözleri ile hitam bulan fıkrası, bu ibâresini tâkib etmiştir. M. **E r n e s t R e n a n**'ın o iddiâsını da cevapsız bırakmıyalım :

Acaba **s â h i b - i h u t b e**'nin îtikadınca, dinini edyân-ı sâireden, milletini diğer milletlerden **e ş r e f** bilmek yalnız **M ü s l ü m a n l a r**'a mı münhasırdır? **Hıristiyanlık'a, Yahudilik'e, Ateşperestlik'e, Putperestlik'e** îtikad edenlerin, kendi dinini başka dinlerden, kendi milletini başka milletlerden **a ş a ğ ı** veya anlara **m ü s â v î** tuttuklarını iddia etmek kabil midir? Elbette değildir. Ya, îtikadınca dîn-i hakk'a tâbi olduğu için kavmini akvâm-ı sâireden **ş e r î f** addetmek, neden dolayı **İslâm'a** göre sâir milletlerin **d û n u n d a k a l m a ğ ı** mûcib olsun da, **Hıristiyanlar'a, Yahudiler'e** filânlara göre olmasın? **« İ s l â m i y e t ' i n m a â r i f ç e t e ' s î r â t ı »** kadar **m ü h i m** bir mes'ele bu türlü **i s t i d l â l l e r l e** mi hallolunacak!...

---

(1) Burada zikredilen âyât-ı kerimenin tamâmının meâlleri :

Birinci âyet (**Yâsin Sûresi, Âyet 38**) : «Güneş de kendi mustakarrında (mahrekinde) devr ve hareket eder. Bu, azîz ve alîm olan Allah'ın takdîridir.»

İkinci âyet (**En-Nebe' Sûresi, Âyet 14**) : «O sıkıb yağdırıcı bulutlardan bol bol akıcı bir su inzâl eyledik.»

Üçüncü âyet (**En-Nebe' Sûresi, Âyet 8**) : «Sizi çift çift (Erkekli, dişili) yarattık.»

Yine s â h i b - i m e k a l e der ki :

«Ehl-i islâm'a, a'mâl-i diniyyesinin sadeliği, edyân-ı sâire hakkında pek de haklı addolunamıyacak bir fikr-i tahkir ilka eder.»

M. R e n a n bilmezse eshâb-ı vukûfa lâyıkıyla mâlûmdur ki, ehl-i islâm, a'mâl-i diniyyesinin sadeliğini, suûbetini hiçbir vakit düşünmemiştir ve düşünmez. Sâir edyâna da hiçbir müslimin nazar-ı tahkîr ile baktığı yoktur. Sâir dinler kütüb-i semâviyye'ye müstenid ise, anlar İslâm indinde m u h a k k a r değil m e n s u h 'tur. Eliyle yaptığı sanem'e kendini halk etmiş zanniyle tapınanların mezâhibi kabîlinden olan mu'tekadât-ı bâtılaya ise, Müslümanlar da, Hıristiyanlar da, Yahudiler de, dinsizler de yalnız n a z a r - ı t a h k î r ile değil, tabiî, n a z a r - ı t e z y î f ile bakarlar.

Hiçbir dine mensup olmayan M. R e n a n için, Hıristiyanlar'ın, Yahudiler'in İslâmiyet'i e d y â n - ı s a h î h a 'dan addetmemesi ma'zûr tutulduğu hâlde, İslâm'ın Hıristiyanlık'ı, Yahudilik'i m e n s û h bilmesi, acaba nasıl medâr-ı ta'rîz olabilir? Putperest'lere, ateşperest'lere dâir e h l - i k i t a b 'ın umûmiyle beraber, hattâ d i n s i z l e r ' e dahi şâmil olan bir fikirden dolayı da M. R e n a n yalnız M ü s l ü m a n l a r 'ı muâteb tutamaz zannederim. S â h i b - i m e k a l e 'nin tevehhümüne göre e h l - i i s l â m , Cenâb-ı Hak ıkbâl ve kuvveti - meziyyet-i zâtiyye kaydından vâreste olarak - kime irâde buyurursa ana ihsan eder itikadında bulunduklarıyçün, t e r b i y e v e m a ' r i f e t 'e ve Avrupa fikrini teşkil eden her türlü m e z i y y e t 'e Müslümanlar k e m a l - i h a -

k a r e t 'le bakarlar imiş! Mu'tî-i hakikînin ihsanını her türlü kayıd ve vesîleden vâreste bilmek, yanlış bir îtikad mıdır? H a t î b - i ş e h î r dünyada ıkbâle, kudrete mâlik olanlardan kâffesinin ma'rifet ve meziyyet eshâbından olduğunu ve her ma'rifet ve meziyyet eshâbının bir mevki-i ıkbâl ve kuvvete geldiğini iddia edebilir ise, eshâb-ı mütâleayı bu dâvâsına ıkna' için, tarih-i insâniyeti hem kitabhânelerden, hem fikirlerden bütün bütün kaldırmak da kifayet etmez: Muâsırların hâlini de biribirinden setretmeğe bir çare bulmak lâzım gelir!

Bir de, İslâm'ın bu îtikadda bulunması, maârife niçin nazar-ı tahkir ile bakmasını icab etsin? İlim, mücerred kudret ve ıkbâle nâil olmak için mi tahsîl olunur?

M. R e n a n 'ın mensub olduğu **Fransa kavmi** içinde zâdegândan olmadıkça bir mevki-i kudret ve ıkbâle nâil olmak muhâl derecesinde müşkil olduğu zamanlar, sunûf-ı ma'rifetle tahliye-i nefs etmiş olan D e s ç a r t e s 'lar, P a s c a l 'lar, ne türlü kudret ve ıkbâle nâil olmak için çalışmışlar idi? C o p e r n i c **Lehistan**'da krallığa, G a l i l é e **Roma**'da papalığa intihab olunmak için mi maârife bezl-i vücûd etmişlerdi?

Ma'rifet bir nâzenîn-i dilrübâdır ki, mübtelâları yalnız neyl-i visâliyçün ifnâ-yı ömr eder. İlmi vesîle-i istifade etmek için istihsâle çalışanların, hiçbir vakit, mâlûmâtca bir mevki-i imtiyaz ve kemâle vâsıl olduğu bilinemez.

Bu delâil-i akliyyeye de hâcet yok. İsbât-ı hakikate fi'liyyât kâfidir. Eğer İslâm maârife nazar-ı tahkir ile bakmış olsaydı, içlerinde bir âlim zuhûr

etmezdi. M. R e n a n , **İslâm'dan âlim zuhûr etmemiştir** diyecekse beyan eylesin de ana göre bahsedelim. M. E r n e s t R e n a n gittikçe tuhaflaşıyor, dikkat buyurulsun.

Yukarıda beyan olunduğu üzre İslâm'ın terbiye ve ma'rifete ve Avrupa fikrini teşkil eden her türlü meziyyete kemâl-i hakaretle baktığını beyan ettikten sonra der ki :

«İtikad-ı islâm ile telk'ih olunmuş olan bu cerîha o kadar kuvvetlidir ki, her nevi kavmiyyet ve milliyet mübayenetleri yalnız kabûl-i islâm ile mahvolur. **Berber, Sudanlı, Çerkes, Efganlı, Malez, Mısırlı, Nube** gibi akvam, bir kerre Müslüman olunca, artık **Berber, Mısırlı, Sudanlı** değ'l, yalnız M ü s l ü m a n 'dır.»

Mukaddime ile netîcenin cihet-i istilzâmını keşfedebilenlere bir büyük mükâfat verilse şâyestedir!

Ne olmuş? İslâm her türlü ıkbâl ve kuvveti Mu'tî-i hakikî'den bilirmiş, binaenaleyh terbiye ve ma'rifete nazar-ı tahkir ile bakar imiş ve binaenaleyh bu cerîhanın te'sîriyle herkim M ü s l ü m a n olur ise kavmiyyetini kaybeder, yalnız M ü s l ü - m a n kalırmış!

Şimdi, **maârife nazar-ı tahkîr ile bakmakla, Müslüman olanların kavmiyyetini kaybetmesi** mes'elelerinin biribirine münâsebeti var mıdır? Müellif geçinen bir adam için, hutbe îrad ederken değil, belki sayıklarken bile bu kadar saçma söylemek ayıp olur.

Tarihçe müsbettir ki, düvel-i İslâmiyye arasında zuhûr eden birtakım ihtilâfât üzerine İslâmiyet'e dâhil olan akvâmın hemen kâffesi, k a v m i y y e t i n i m u h â f a z a edebilmiştir. Yalnız, hangisine sorulsa, İ s l â m sıfatını, meselâ **Çerkes** veya

Efgan ünvânına takdim eder ki, bu tercih, edyân-ı sâire mu'tekıdlerince dahi cârîdir.

Fakat s â h i b - i h u t b e 'ye şurasını suâl edelim ki, **İslâmiyet** birçok k a v m i y y e t l e r i n m a h v i n e sebep olup da ebnây-ı beşerin mevâni-i ı'tilâfından birini mümkin mertebe t a k l i l etmiş olsaydı, fikr-i hikmetçe takdir olunamıyacak bir hâl mi hudûs etmiş olurdu?

Yine sâhib-i mekale der ki :

«Bu hâlden yalnız İ r a n müstesna olarak fikr-i mahsûsunu muhâfaza edebilmiştir. Çünki İ r a n , İslâm arasında bir mevkı-i mahsûs ihraz etmiştir. İ r a n l ı - l a r **Müslüman**'lıktan birkaç kat ziyade şî'î'dir.»

Müslümanlık'tan ziyade **Şî'îyyet** ne demek oluyor? Müslüman olmadık şî'î de mi varmış! Bu türlü bâzîce-i elfâza bâzı letâif-i edebiyyede cevaz olabilir; fakat ciddî bir esere mânâsız söz karıştırmakta bir münâsebet yoktur.

M . R e n a n , Şî'îyyet'i İran'a mahsus bir mezheb ve o husûsiyyeti de İ r a n l ı l a r 'ın İslâm arasında bir mevkı-i mahsûs ihraz etmesine sebep gösteriyor! İslâm'ın tarihine vâkıf olsaydı, **Şî'îlik'in** Memâlik-i İslâmiyye'de dolaşmadığı bir cihet ve dâ-nil olmadığı bir kavim kalmadığını öğrenmiş olurdu :

Mâlûmdur ki, Ş î ' î l i k 'in **İran**'da bütün bütün tekarrürü, daha ü ç a s ı r l ı k bir mes'eledir; tekarrür edinceye kadar İ r a n l ı l a r 'dan yüzbinlercesinin kanı döküldüğü de tarih ile müsbettir; İslâm mülkünün bir haylı taraflarında **İran**'dan birkaç asır evvel o mezhebe sülûk ederek Ş î ' i y y e t 'i bu zamana kadar muhâfaza etmiş kavimler de bulunur.

Bu bedâhetlere karşı, İ r a n l ı l a r 'ı, İslâm içinde kendilerine ayrı bir mevkı ihrâz etmiş, **Müslümanlık'tan** ziyade **Şî'îyyet'e** mâil bir kavim îtibar etmek câiz ise, ne diyelim?

M. R e n a n bu kadar garîbeler meydana koyduktan sonra, istikbâle husûl-i emniyet için mâzîye atf-ı nigâh edip de: «Şimdi (zannınca) bu derece tedennî etmiş olan m e d e n i y y e t - i İ s l â m i y y e bir zaman p e k p a r l a k idi; bu kadar âlimler, hakîmler yetiştirdi; asırlarca Garp'taki Hıristiyanlık âleminin hocası oldu; bir hâl ki, bir zaman vücûde gelmiştir, bundan sonra niçin gelemesin» diyenlerin fikrini de beğenmiyerek ve **«Benim de asıl bahsedeceğim, bu noktadır»** diyerek, «Sahîhan u l û m - ı İ s l â m i y y e, veya hiç olmazsa, İslâm tarafından k a b û l v e m ü s â a d e y e m a z h a r o l m u ş b i r i l i m var mıydı?» mes'elesini meydana koyuyor. Mes'elenin halli için söze başladığı sırada üç asır kadar bir müddette Memâlik-i İslâmiyye'de pek mümtaz âlimler, hakîmler mevcut olduğunu ve o zamanlar c i h â n - ı İ s l â m i y e t, ma'rifetce H ı r i s t i y a n l ı k â l e m i n e m ü r e c c a h bulunduğunu îtiraf eyledikten sonra, bu delâlilin, birtakım yanlış netîceler tevellüd edebilmek için, lâyıkiyle tahlil edilmesine ve bunun için de Şark'ın tarih-i medeniyyetini asırbe-asır tetebbü' ederek İslâm'ın o rüchân-ı muvakkatini istihzar eden eczâ-yı mütenevvi'anın hissesi tefrik olunmasına lüzum gösteriyor. İşte arzu ettiği tahlile şu sözlerle başlıyor :.

«İlim ve hikmete en ziyade b i g â n e bir zaman var ise, birkaç asırlar imtidad eden ve Araplar'ın vicda-

nını tevhîdin turûk-ı mütenevviası arasında mütereddid bırakan münâzaât-ı mezhebiyyenin neticesi olan İ s l â m i y e t 'in b i r i n c i a s r ı 'dır.»

Ne buyurursunuz, kable'l-İslâm Arablar beyninde **«tevhîdin turûk-ı mütenevviasından mütehaddis mücadeleler»** de var imiş! **İslâm**'ın birinci asrından birkaç asır evvel **Arabistan**'da **T e v h î d - i B â r î** îtikadının mevcut olduğuna ve hattâ bundan dolayı kabâil arasında m ü c a d e l e l e r , m u h a r e b e l e r bile vuku' bulduğuna dâir M . R e n a n 'ın keşfedip de meydana koyduğu hakîkati - şimdiye kadar hiçbir kitapta görülmediği, hiçbir delili de olmadığıyçün - k e n d i s i n d e n b a ş k a dünyada kimse kabûl edemez.

Asr-ı evvelde **İslâm** arasında i l i m münteşir değil imiş; eğer ilimden murad yalnız r i y â z i y â t ve t a b î i y â t ise, filhakika değildi. Fakat bundan **İslâmiyet**'in mâni'-i maârif olması mı iktiza eder? Dîn-i Muhammedî, münteşir olduğu yerlerde halkı â l i m bulmuş da **cehl**'e mi sevketmiş?

Hikmet bahsine gelince : M . R e n a n eshâb-ı kirâmın kelimâtını câmi' olan kitapları, hiç olmazsa **N e h c ü ' l - B e l â g a** 'yı görmüş olsa idi, kolaylıkla böyle bir iddiaya kıyam edemezdi, sanırım.

S â h i b - i m e k a l e , bu iddiâsını müteâkip hiç mukteza-yı makama münâsebeti olmadığı hâlde, biraz da B e d e v î l e r 'in şâirliklerini ve fakat âlim olmadıklarını beyan ettikten ve H a z r e t - i Ö m e r (Radiya'llahu anh)'in **İskenderiye Kitabhânesi**'ni ihrak ettirmediğini itiraf ile beraber, dünyada galibiyetine hizmet ettikleri kavâid-i celîlenin hâşâ efkârın taharriyât-ı âlimâne ve mesâi-i müte-

nevvmaşını harap edegeldiğine dâir bir hezeyan daha fırlattıktan sonra, şu fıkraları söylemeğe başlar :

«750 tarih-i mîlâdis'ne doğru **İran** tefevvuk edip **Â l - i A b b â s**'ın **B e n î Ü m e y y e**'ye galebesini istihsâl edince, her hâl tebeddül eyledi, İslâm'ın merkezi **Şat** ve **Furat** arasına intikal etti; orası ise **Şark**'ın gördüğü en parlak medeniyetlerden birinin âsâr-ı bâkıyesiyle mâlâmâl idi. Bu da **İran**'ın **D e v l e t - i S â s â n i y y e** medeniyetidir ki, **N û ş î r v â n** devrinde merkez-i kemâle vâsıl olmuştu. Oralarda sanâyi', a'şâr-ı adîdedenberi terakkî etmiş idi; **H u s r e v** buna bir de kemalât-ı fikriyye ilâve eyledi. **İstanbul**'dan tardolunmuş olan **f e l s e f i y â t**, **İran**'a ilticâ etti. **H u s r e v**, **Hind**'in kitablarını tercüme ettirdi; ahâlînin en kesretli unsurunu teşkil eden **H ı r i s t i y a n l a r**, **Yunan**'ın **ilim** ve **hikmet**'ine vâkıf idiler; **tıb** bütün bütün anların elinde idi; papaslar hem **mantık**, hem de **hendese** bilirlerdi. Sıfât-ı mümeyyizesi **S â s â n î l e r** devrinden alınmış olan **Şehnâme**'de, **R ü s t e m**'in köprü yaptırmak istediği zaman mühendislik için bir **câselîk** (caslık) çağırttığı beyan olunmuştur; câselîk ise **N a s t û r î l e r**'in patrik veya papaslarına ünvan olan **katolikos** demektir. **İslâmiyet**'in sadme-i şedîdesi **İran**'ın bu güzel terakkîyatını yüz sene kadar te'hir ettiyse de, **A b b â s î l e r**'in tesaltünü, **H u s r e v z a m a n ı**'nın parlaklığını tekrar ihya eyledi. **Â l - i A b b â s** saltanatına vâsıl olan inkılâbı vücûde getirenler, **İ r a n l ı** rüesânın zîr-i idaresinde bulunan **İran askeri** idi; **D e v l e t - i Â b b â s i y y e**'nin müessisi olan **E b û ' l - A b b â s**'ın ve husûsiyle **M a n s û r**'un etrafında bulunanlar dâima **İ r a n l ı** idi. Gûya ki, **S â s â n î l e r** yeniden dirilmişler idi; mahrem müsteşarlar, şehzâde hocaları, reîsü'l-vükelâlar, **İran**'ın eski hânedânlarından ve mâlûmât-ı kâmile eshâbından olan ve kavimlerinin mezhebine sâdık kalarak **İslâmiyet'i** hem pek geç, hem de bilâ-kanâat kabûl eden **B e r m e k î l e r** idi. **N a s t û r î l e r** de, tâhammül-i i'tikad olmıyan bu halîfeleri ihâta ederek, bir imtiyaz-ı

mahsûs olmak üzre **hekim başılık**'ları hizmetini istihsâl ettiler.»

S â h i b - i m e k a l e 'nin bu kadar gevezeliğini, İslâmiyet'in maârife mâni olduğuna delil makamında istima' ediyoruz. İfadelerde ise öyle bir delâletten eser olmadığı şöyle dursun, doğru bir şey var ise, o da H a z r e t - i F â r u k (Radiya'llahu anh) efendimizin İ s k e n d e r i y e K i t a b h â n e s i 'ni ihrak ettirdiğine dâir papaslar lisanında mevcut olan **iftirâ**'nın cerhinden ibârettir. Bir de, bâzı Hıristiyanlar'ın Hulefâ'yı Abbâsiyye'den birkaç zâte **hekimlik** ettikleri sahihtir.

Diğer iddialara gelince: Evvelâ, merkez-i hilâfetin **Bağdad**'a naklolunması İslâmiyet'in terakkıyât-ı medeniyyesine nasıl te'sîr hâsıl edebilirdi ki, E. R e n a n 'ın **İran** taraflarında tevehhüm ettiği M e d e n i y y e t - i S â s â n i y y e ancak **otuz - kırk yıl** sürebilmiş ve İslâm'ın zuhûru üzerine bir **hâl-i vukûf**'a düşmüş bir şekl-i terakkîden ibaret idi. Neden ıktiza etsin ki, kavm-i necib-i Arab daha merkez-i hükûmeti **Şam**'da iken Y u n a n m e d e n i y y e t i 'nden, o bin seneden ziyade bu kadar meâsir-i azîme izhar ile hikmet ve medeniyyetin âlem-i insaniyette nâşir ve müessisi olmuş ve hattâ M. R e n a n 'ın kavlince S â s â n î l e r 'in terakkıyât-ı fikriyyelerini de - bunlar Kütüb-i Yunaniyye'yi tercüme ettikleri cihetle - te'min etmiş olan M a â r i f - i Y u n a n i y y e 'den ibret-bîn olmasın da, ilmin fevâidini M e d e n i y y e t - i S â s â n î y y e 'den alsın?

Acaba İ r a n m e d e n i y y e t i 'nin Şat ve Furat arasındaki âsâr-ı bâkıyesi Y u n a n m a â r i f i 'nin Şam'daki âsârından daha ziyade mi idi?

N û ş î r v â n ve H u s r e v zamanlarında İran'ın maârifçe öyle bir mevki-i kemâle vâsıl olduğunu isbat için, M. R e n a n 'ın kavl-i mücerredinden başka bir emâre göremiyoruz. Birkaç sene Yunan'ın f e l s e f i y â t 'ından istifade etmek ve Hind'den birkaç kitap tercüme ettirmek ile bir kavmin maârifte mertebe-i kemâle vâsıl olması mümkin midir?

D e v l e t - i S â s â n i y y e 'nin Arab'a intikal edecek kadar maârifi olduğuna M. E r n e s t R e n a n İran'ın hangi müellefât-ı ilmiyye ve edebiyyesiyle hükmediyor? İ r a n î l e r o zaman ilim ile mütehallî idi de kitapları nerede kaldı? Yoksa, bunların da İ s k e n d e r i y e K i t a b h â n e s i gibi İslâm tarafından yakıldığına dâir bir yalan daha mı ihtira' olunacak? Âlim olan bir kavim, kendi efrâdında köprüye mimarlık edecek adam bulamaz da sair milletlerin din me'murlarından mı istiâne eder?

M. R e n a n , o zamanın İranîler'inde ilim ve ma'rifet dâvâ ediyor; hâlbuki Â l - i A b b â s '-tan birinci olarak hilâfet iddiâsına kıyam eden İ m â m İ b r a h i m hiç de bu itikadda değildi. Hattâ Horasan'daki nükabâsına dâima: **«Oralarda Arab'tan hiç kimseyi sağ bırakmayınız, ilim ve zekâları ber-veçh-i matlûb idarelerine mâni'dir; hâlbuki yerliler, cehâletleri cihetiyle hayvan gibidir, mehârlarından tutar, istediğiniz yere götürebilirsiniz»** yollu emirler gönderirdi.

Acaba M. Renan, Âl-i Abbâs'ın esnâ-yı zuhûrunda İranlılar'ın meziyyât-ı fikriyyece bulundukları mertebeyi muâsırları'ndan **daha iyi bilmek** iddiâsında mıdır?

Devlet-i Sâsâniyye zamanında, ahâlînin en külliyetli unsurunu teşkil eden Hıristiyanlar olmak, akıl kabûl edecek hâllerden midir? Hiç o zaman **İran**'daki ahâlinin ekseriyyeti Hıristiyan olsa idi, **Hıristiyanlık**'ın en büyük hâmîlerinden olan Şark İmparatorluğu'na karşı Devlet-i Sâsâniyye nasıl istiklâlini muhafaza edebilirdi?

Hânedânı kendine mensub olan Bermek'in oğlu Hâlid Müslüman idi; bir hânedân içinde yalnız bir adamın kabûl-i din etmemesi, o hânedânın İslâmiyeti geç kabûl ettiğine mi delâlet eder? Ya hele Bermekîler'in izhâr-ı İslâm etmeleri îman-ı hakikî üzerine olmadığını M. Renan nereden biliyor? Kendileriyle görüşüp de serâir-i kalbiyyelerine vâkıf olmamıştır sanırım! Bermekîler'in **nifak** veya **irtidad**'a delâlet edecek bir fiil veya kavilleri işitilmemiştir; hattâ îtikadlarının **fesad**'ını gösterecek hiçbir kitapta bir fıkracığa bile tesadüf olunmaz; hiç Bermekîler'in sû'-i îtikadına elde bir delil mevcut olsa idi, o aileyi kahrettikten sonra kendilerini halkın lisan-ı ta'rîzinden kurtarmak için Bermekîler hakkında bin türlü seyyiât î'lânını mehâm-ı devletin en büyüklerinden addeyliyen uzemây-ı devlet, Berâmike'yi halk indinde mel'ûn edecek böyle bir hâlin neşrini onbir asır sonra dünyaya gelecek olan M. Renan'a mı bırakırlardı?

B e r m e k î l e r 'in ıkbâli yalnızca H â r û n devrinin bir cüz'üne münhasır iken, A b b â s î l e r'in asr-ı ma'rifetinde, umûmen mahrem müsteşarlıklarını, şehzâde hocalıklarını, vezâretlerini B e r m e k î l e r 'e hasretmek pek Acemâne bir mübâlağa değil midir?

M. R e n a n, E b û ' l - A b b â s S e f f â h ile E b û C a ' f e r M a n s û r 'un da **tâmmü'l-i'tikad** olmadıklarını iddia ediyor; zîra, mekalenin hemen her fıkrasından, İslâmiyet'e mu'tekıd olan bir adamın muhibb-i ilim olmasına zihninde bir türlü ihtimâl veremediği anlaşılıyor. Kur'ân-ı Kerîm'de ومن يؤتى الحكمة فقد .. ve واقد آتينا لقمان الحكمة. ve يرفع الله الذين آمنوا منكم والذين اوتوا العلم درجات ve قل هل يستوى الذين يعلمون والذين لا يعلمون ve قل رب زدنى علما gibi nice **âyât-ı kerîme (2)** ve **kütüb-i mu'teberede** موت العالم كموت العالم ve العلماء ورثة الأنبياء ve اطلبوا العلم ولو بالصين ve اطلبوا العلم من المهد الى اللحد gibi bunca **ehâdîs-i şerîf (3)** mevcuddur ki, cümlesi, dînen

(2) Burada zikredilen âyât-ı kerîmenin tamamının meâlleri :

Birinci âyet **(Bakara Sûresi, Âyet 269)** : (Allah) hikmeti kime dilerse ona verir. Kime de hikmet verilirse muhakkak ki ona çok hayır verilmiştir. Bunları ancak kâmil akıl sahipleri tezekkür ve teemmül eder.»

İkinci âyet **(Lukmân Sûresi, Âyet 12)** : «And olsun ki biz Lukmân'a hikmet verdik ve 'Sana verilen hikmetten dolayı şükr et' dedik. Kim şükr ederse kendi nefsi için şükr eder; küfrân-ı nimetde bulunan da kendisine etmiş olur. Zira Allah ganîyy-i hamîddir.»

Üçüncü âyet **(El-Mücâdile Sûresi, Âyet 11)** : «Ey îman edenler, size meclislerde 'yer açın' denildiği zaman hemen yer verin ki Allah da size açıklık ve genişlik versin. 'Kalkın' denilince de kalkıverin. Allah içinizde îman

â l i m i n ş e r e f i n e ve her mü'minin t a h - s î l - i i l i m v e h i k m e t l e mükellefiyetine delîl-i kat'ıdır.

Hâl böyle iken, mu'tekid olduğu din tarafından **tahsîl-i ilim ve hikmet'e** me'mur olan bir millet efrâdının, «mübâlât-ı diniyyeden teberrî etmedikçe ilim ve hikmete meyledemiyeceğini» iddiâ etmek, zulmetin indifaını güneşin gurûbuna mevkûf addeylemek kadar bedihiyyu'l-butlân bir maskaralık değil midir?

Farz-ı muhâl olarak tutalım ki, S â h i b - i m e k a l e 'nin tevehhümü gibi, tâmmü'l-i'tikad olan Müslümanlar'da h i k m e t ve m a ' r i f e t 'e hizmet etmiş hiç kimse bulunmasın ve hattâ ehl-i İslâm'ın ilme n a z a r - ı h a k a r e t 'le baktığı da sahih olsun; i l i m ve h i k m e t 'in şerefine ve tahsîlinin vücûbuna dâir bu kadar evâmir-i ilâ-

---

etmiş olanlarla kendilerine ilim verilmiş bulunanların derecelerini artırır. Allah sizin yaptıklarınızdan haberdardır.»

Dördüncü âyet (**Ez-Zumer Sûresi, Âyet 9**) : «De ki: Bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?»

Beşinci âyet (**Tâ-hâ Sûresi, Âyet 114**) : «'Ey Rabbim, benim ilmimi arttır' de!»

(3) Burada zikredilen ehâdîs-i şerîfeden :

Birincisinin meâli : «Âlimler Peygamberlerin vârisleridir.»

İkincisinin meâli : «Bir âlimin ölmesi âlemin göçmesi gibidir.»

Üçüncüsünün meâli : «Beşikten mezâra kadar ilim taleb ediniz.» (Mu'teber hadîs kitaplarında görülmemektedir.)

Dördüncüsünün meâli : «Çinde de olsa ilmi taleb edin. Çünkü ilim talebi her müslime farzdır.»

hiyye ve nebeviyye meydanda dururken, milletin o evâmire ittiba‘ etmemesinden dolayı, d i n e b i r n a k î s a t e r e t t ü b e t m e k ihtimâli var mıdır?

S â h i b - i m e k a l e , **Bağdad** yeniden hayat bulmağa başlamış olan **İran**'ın payitahtı olunca, f â t i h l e r i n l i s a n ı olan **Arabça**'nın ortadan kaldırılmasına ve dinin bütün bütün i n k â r 'ına imkân bulunmamış ise de, vücûde gelen medeniyyet-i cedîdenin **mahlût** olduğunu ve A c e m l e r '-le H ı r i s t i y a n l a r galebe ederek **idâre** ve husûsiyle **zâbıta**'nın bütün bütün H ı r i s t i y a n l a r elinde kaldığını iddiâ eder.

Sübhânallah! Â l - i A b b â s **Arabî'yi** ortadan kaldırıp da hangi lisan ile tekellüm edecekler idi? H a l î f e - i İ s l â m olmak îtibariyle dünyanın en büyük taht-ı saltanatına nâil olmuş iken, d i n i n l i s a n ı n ı ve d i n i red ve inkâr ile devletlerini esasından harab etmeğe çare teharrîsiyle mi meşgûl olacaklar idi?

H u l e f â - y ı A b b â s i y y e 'nin vezirleri, idârenin her şûbesine müvekkel olan me'murları, zâbıta nâzırı bulunan **sâhib-i şurta**'ları, isimleriyle, ünvanlariyle tarihlerde yazılıdır; içlerinde bir **Hıristiyan** bulup da göstermeğe M . R e n a n muktedir midir? Böyle mübâhaselerde hakayık-ı tarihiyyeyi t a h r i f ile isbat-ı müddeâ mı olunabilir?

M . E r n e s t R e n a n , H â r û n ü ' r - R e ş î d ile M e ' m û n 'un da **İslâmiyet**'e mu‘tekıd o l m a d ı k l a r ı n ı iddiâ ediyor; hâlbuki H â r û n , saltanatının ekser eyyâmını **hac** ve **gazâ**'-da imrâr etmek cihetiyle İslâm indinde aizze-i ki-

râm'dan ma'dûddur; **Me'mûn**'un ise îtikadında **hıffet** değil, belki **taassub** bulunduğunu, tâbi olduğu **Mezheb-i İ'tizâl**'in tervîcinde istîmâl ettiği cebirler isbat eder. Mübâlât-ı diniyyesi olmayan bir hükümdar bir mezhebi tervic yolunda **cebr**'e müracaat etsin de ahâlînin birçoğunu kendisinden ne sebeble tenfîr eylesin? O M e ' m û n 'a mı **bî-mezheb** diyebileceğiz ki, sâika-i îtikad ile İ m â m R i z â hazretlerini ekaribine, evlâdına tercih ederek, kendisinden sonra **velîahd** eylemişti.

Yukarıda isbat olunduğu üzere S e f f â h 'ın, M a n s û r 'un, H â r û n 'un ve M e ' m û n 'un mübâlât-ı diniyyeden b e r î olmasiyle **«İslâmiyet maârife mâni'dir»** dâvâsı kat'â sâbit olmak lâzım gelmezken, S â h i b - i m e k a l e 'nin dört Müslüman padişahını - gûyâ mecâlis-i mahremiyyetlerine yıllarca mülâzemet etmiş de hafâyâ-yı kalbiyyelerini öğrenmiş gibi - hizmetlerinde bulunan e k â - b i r 'in kâffesiyle beraber **dinsizlik**'le itham etmek istemesi, ne garip bir hıffettir!

İşte M . E r n e s t R e n a n , **Bağdâd**'daki terakkıyâtın, sırf bu padişahlarla mukarribleri tarafından bezlolunan h i m â y e 'den ve o himâyenin ise d i n s i z l i k 'ten neş'et eylediği iddiâsında ısrar ederek, bu iddiânın akabinde dahi vaktiyle **Bağdâd**'a **Kayravân**'dan s o f î bir zât gelerek orada her nevi edyân ve mezâhib eshâbından mürekkeb b i r e n c ü m e n - i i l m e dâhil olmuş ve bu encümende, İslâm olmayanlardan birinin ulemâ-yı islâma karşı : **«Biz buraya istidlâlât-ı akliyye üzerine bahs için geldik; bize Kur'ân ve Hadîs'ten istinbât olunmuş berâhîn îrad etmeyiniz ki, anlara îmanımız**

yoktur» dediğini işitmiş olduğuna dâir bir fıkra nakledilyor.

Şübhesizdir ki M. Renan, bu hürriyet-i bahsi, mübâlât-ı diniyyeden berî zannettiği eshâb-ı hükûmetin ma'kûlât - perverliğine hamletmek ister.

Biraz insaf ile düşünülsün! Eğer tedkîkat ve muhâverât-ı mezhebiyyede bu hürriyet, şer'an mücaz olmasaydı, o asırlarda, alâ-mele'i'n-nâs öyle ahkâm-ı diniyyenin hilâfına birtakım mübâhaselere cevaz vermek, dünyada hiçbir hükûmet için kabil olabilir miydi?

M. Ernest Renan, **risâle**'sinin birçok sahifelerini de, tercüme ve te'lif kuvvetiyle «Arab'ın vâsıl olduğu mertebe-i ma'rifetten» gayet nâkıs bâzı mâlûmât i'tâsına hasretmiştir. Bu mebâhisin arasına da şâyân-ı dikkat bâzı fıkralar sıkıştırmıştır; meselâ Arablar hükemâ'ya (yukarıda beyan olunduğu üzre) **fa** ve **lâm**'ın kesri ve **ze**'nin meddiyle **filizûf (philisophe)** ıtlak ederler imiş; bu tâbir ise **zındık** lâfzı kadar muhâtaralı bir ünvan olarak ekseri **mevt** ve **işkence**'yi mûcib olur imiş!

Kurûn-ı kadîme'de medeniyyetin **mûcid**'i addolunan Yunanlılar, **hikmet**'in gerçekten mûcidi olan Sokrat'ı, **Tevhid-i Bârî** îtikadında bulunduğu için îdam ettiler.

Kurûn-ı vustâ'da ihyâ-yı medeniyyetçe pişvâ-yı akvâm olan İtalyanlar **hey'et-i cedîde**'yi te'yid ve isbat ile uğraştığı için Galilée'yi îdam etmediler ise, îdama yakın işkencelere uğrattılar. Kurûn-ı ahîre'de hürriyet-i efkâra mehd-i zuhûr addolunan Fransızlar, Jean Jacques

Rousseau 'nun kendi tarafından tab'ettirilmeyen **Emile** ünvanlı kitabını yaktırdıktan başka, kendisini de ahz ve tevkif etmek istediler.

Bu vak'aları tarihlerde görüp duruyoruz. M. Renan, bize Arab'ın devr-i ma'rifetinde **«felsefiyyât»** ile uğraştığı için idam olunmuş veya işkence edilmiş bir zât bulabilir mi? Kendisinin de bahsettiği El-Kindî 'nin, Fârâbî'nin, İbn-i Sînâ 'nın tercüme-i hâlleri, Sokrat 'ın, Galilée 'nin, Rousseau 'nun sergüzeştine kıyas mı kabûl eder?

Sâhib-i mekale, yine bu uzun ibârede, Endülüslüler 'in de **Bağdâd**'dan sonra tahsîl-i ma'rifete başladıklarını söylüyor da, **Endülüs** hükümdârlarının, eshâb-ı nüfûzunun **Bağdâd**'dakiler gibi **«mübâlât-ı dîniyyeden berî»** olduğunu söylemiyor. Bu sükûtu, acaba, iddiâsının hilâfına bin delil gösterilebileceğini bildiğinden midir? Yoksa, **«Bir adam ki müslümandır, mâil-i ma'rifet olamaz»** dâvâsını kendisi bir bahiste nakarât-ı mekal ettiği için, herkesçe de ulûm-ı müteârefe hükmüne girmiş mi kıyas eder?

M. Ernest Renan 'ın tuhaf bir kavli de **Hikemiyyât-ı Arab** 'a hakîkat-i hâlde «Sâsânî ve Yunânî hikemiyyâtı» denilmek lâzım geleceğini ve **hikmet-i Yunâniyye** denilse daha doğru olacağını beyan etmesidir. M. Renan zihninde bir karar verse de, Arab'ın maârifine, mekalesinin mukaddimelerinde iddia ettiği gibi **Sâsânî maârifi** ünvanını mı verecek? Sâsânî ve Yunan maârifinin **mahlûtu** mudur diyecek? Sırf **Yunan hikmeti** nazariyle mi bakacak? Ne itikadda bu-

lunacak ise anı beyan eylese, herkes ifâdâtını anlamakta bu kadar suûbetlere duçar olmazdı.

Şurası câ-yi suâldir : A r a b 'ın hikmet ve ma'rifeti, gerek S â s â n î l e r 'den, gerek Y u n â n î l e r 'den alınmış olsun, tamamiyle Arablar tarafından îcad olunmadığı için Arab'ın m e k s û b â t - ı f i k r i y y e 'sinden ma'dûd olamayacak mıdır? Olamayacak ise, sair kavimlerin **Yunanistan'**dan aldığı **ilim** ve **hikmet**'i tamamiyle Y u n a n l ı l a r 'ın îcad ettiğini nasıl isbat edeceğiz? Anlarında kendilerinden evvel gelen akvamdan **birçok şeyler ıktibas ettiğine** dâir delilleriyle, burhanlariyle meydana konulan bunca tahkîkâtı, nasıl reddeyliyeceğiz de o ilimlerin, o hikmetlerin nâmına **Yunan ilim ve hikmeti** diyeceğiz? Yâhud, A r a b 'ın maârifçe yalnız Y u n â n î l e r 'den aldığı şeylerle iktifa ederek, bunlara h i ç b i r ş e y i l â v e e t m e d i k l e r i mi iddia olunacak!...

M. E r n e s t R e n a n, kudret-i ma'neviyye, «çerâğ-ı fikr-i beşer bir kavmin elinde söneceği zaman, anı ahz-ü iş'âl edecek bir kavm-i diğer peydâ edegeldiğinden, Arab hukemâsının âhîri olan İ b n ü ' r - R ü ş d **Merâkeş**'te mahzûn ve metrûk olarak vefat eylediği sıralarda, A b é l a r d 'ın neşr-i tedkîkata başladığını beyan ediyor.

Evvelâ, M. R e n a n, yukarıda, hikmet ve ma'rifet **«İslâm'ın üç asrına»** münhasır olduğunu iddia etmişti; şimdi ise **İ b n ü ' r - R ü ş d** 'ü İslâm arasında **hâtime-i hukemâ** olmak üzre kabûl ediyor. A b b â s î l e r 'in zuhûru - ki M. R e n a n 'ın kendi ifâdesine göre A r a b l a r 'ca **«hikmetin mebdei»** dir - hicretin 132'nci senesine tesâdüf eder;

İ b n ü ' r - R ü ş d ise bir rivâyette 595 ve bir rivâyette 603 tarihinde vefat etmiştir. Acaba, s â h i - b - i m e k a l e 'nin hesabınca, 132 senesiyle 595 ve 603 senelerinin arasındaki zaman yalnızca üç asır'-dan ibaret midir?

Sâniyen, İ b n ü ' r - R ü ş d 'ün metrûk ve mahzûn olarak vefat ettiğinden bahseden M . R e - n a n , acaba, bir kız ile, velîsinin rızâsı olmaksızın teehhül ettiğinden dolayı rucûliyyetinden mahrûm edilmiş ve tâlim ettiği ulûm ve hikemiyyât için ölünceye kadar e z â ve i ş k e n c e 'den kurtulmamış olan A b é l a r d 'ın s ü r û r ve ı k b â l içinde mi i r t i h â l ettiğinden bahsedecek!

S â h i b - i m e k a l e 'nin bu ibâreciğinde bir de tarih yanlışı var : Vâkıâ İ b n ü ' r - R ü ş d bir müddet **Merâkeş**'te mahzûn ve metrûk kalmıştır; fakat irtihâl ettiği zaman, hem büyük bir m e ' - m û r i y e t 'e ve hem de birçok s e r v e t 'e mâlik idi.

M . E r n e s t R e n a n , **hikmet**'in İslâm arasında dâima m u h a k k a r olduğunu ve 1200 sene-i mîlâdiyyesinden sonra Memâlik-i İslâmiyye'de bütün bütün i l g a olunduğunu ve müverrihler ile her fenden bahseden müellifler, bir vakitler **hikmet**'in vücûdünden bahsetmişler ise de, z â i l o l - m u ş b i r f e n â l ı k yolunda bahsettiklerini de iddiadan çekinmiyor!

Hukemâ-yı Arab'ın en büyüklerinden olan İ b - n - i S i n â ile İ b n ü ' r - R ü ş d 'ün birincisi iki devlet-i İslâmiyye'de **vezîr-i âzam**'lık, ikincisi kezâlik iki devlet-i İslâmiye'de **kadı'l-kudât**'lık mesnedlerine nâil olmuşlar idi. Bu hakîkat, İslâm indin-

de **hikmet** m u h a k k a r mı yoksa m u a z z e z mi tutulmuştu, fi'len isbat eder.

İstanbul'u 1453 tarih-i milâdîsinde fethetmiş olan cennet-mekân S u l t a n M e h m e d H â n - ı G â z î 'nin Câmî-i şerîfi civarında inşa ettirdiği **Tıb Medreseleri** meydanda duruyor; ana ıda hâcet yok: Elyevm cevâmi'-i şerîfenin herbirinde **hikmet** kitapları tedris olunmakta olduğunu gözümüzle görüp duruyoruz. Bir fennin **«ibâdethâneler** derûnuna varıncaya kadar» okutulmasına c e v a z verilmek, o fennin bir mülkten i l g a s ı mı demektir?

Memâlik-i İslâmiyye'de şimdi tedris olunan **hikmet**'in, A v r u p a 'da tedâvül eden **hikmet** olmadığı medâr-ı ta'rîz addolunmasın: M . R e n a n '-ın İslâm içinden ilga edildiğini iddiâ ettiği **hikmet**, Arab'tan mevrûs olan ve şimdi elimizde bulunan **hikmet**'tir. Hikmet'ten, «zâil olmuş bir fenâlık» gibi bahseden müverrihler, müellifler kimlerdir diye M . E r n e s t R e n a n 'dan suâl olunmak lâzım gelse, m a ' r û f ve m u ' t e b e r b i r i s i m beyan edemeyeceğinden emîniz.

Sâhib-i mekale der ki :

«El yazısiyle olan **hikmet** kitapları paralandığından, nedret bulmuştu; **fenn-i hey'et'**in ise yalnızca **kıble**'yi tâyin edecek kadar tahsîline cevâz kalmıştır.»

Acaba bu zât, **Şark'**ta T a t a r m ü ş r i k l e r i , **Garp'**ta E h l - i S a l î b m u t a a s s ı b l a r ı tarafından ihrak olunan milyonlarca kitabın zıyâını da İslâmiyet'in te'sîrine mi hamletmek ister? M . R e n a n , **fenn-i hey'et'**in tahsiline cevâzı yalnız **kıble**'nin tâyinine hasretmemiş olsa idi de, h i ç o l m a z s a «evkat-ı salâtı bilmek için i r t i f a '

a l m a k da İ s l â m için memnû' olmadığını» söylese idi, hakkımızda bir mürüvvet göstermiş olurdu!

Bilmem ki, 823 tarih-i hicrîsinde U l u g B e y 'in Semerkand'de inşâsına yeni mübâşeret ettirdiği rasadhâne'de otuz sene çalışarak U l u g B e y Z î c i 'ni meydana getiren eshâb-ı fen, ehl-i islâm'dan değil mi idiler? Devr-i S ü l e y m â n î 'de bir taraftan İspanya ve bir taraftan Hind sâhillerine giden O s m a n l ı d o n a n m a s ı 'nı, hey'et'ten yalnız kıble t â y i n e d e c e k k a d a r mâlûmâtı olanlar mı sevketmişlerdi?

V o l t a i r e, İsveç kıralı O n i k i n c i C h a r l e s''ın zamanına dâir yazdığı tarih'te, R u s y a l ı l a r 'ın o zamanki cehâletlerini tasvir ederken şöyle bir fıkracık nakleder :

«Daha pek çok zaman olmamıştır ki, g ü n e ş i n tutulacağını haber verdiği için İ r a n s e f i r i 'nin kâtibini Moskova'da ahâlî y a k m a k istemişlerdi.»

Acaba M. R e n a n 'ın îtikadınca, Moskova halkını hey'et bilen bir adamın etrafına sevkeden yine İ s l â m i y e t mi idi? Hergün gözönünde duran yüzbin delile karşı Memâlik-i İslâmiyye'de hey'et'in tahsîline cevâz olmadığından bahsetmek, yıldızların vücûdünü inkâr eylemek kabilinden değil midir?

S â h i b - i m e k a l e, keşfiyyât-ı mahsûsasında devam ederek : «O zamandan (yâni 1200 sene-i mîlâdiyyesinden) sonra, İ b n - i H a l d û n gibi bâzı nâdir müstesnâlar'dan başka, İslâm'da e f k â r - ı v â s i ' a eshâbından adam zuhûr etmemiş ve

İslâmiyet **ilim** ve **hikmet'i** mahvetmiştir» iddiâ-yı hodserânesini meydana koymağa cesâret etmiştir.

İ b n - i H a l d û n 'un muâsırîni olan S a ' - d e d d i n 'leri, S e y y i d 'leri ve anlardan sonra gelip de isimlerinin ta'dâdı bir koca kitap tertibine ihtiyaç gösteren eâzım-ı islâmı, M. R e n a n nereden bilsin de böyle bir kavl-i câhilânede bulunmasın?

Yukarıda da söylemiştim, R e n a n 'ın her kavli sahih olsa da «dünyada, İslâm'dan hiç kimse **hikmet** ve **ma'rifet'e** sa'y etmemiş» bulunsa, yine bundan «**İslâmiyet'in** i l i m v e h i k m e t ' e h â i l olduğu», yeni bir **mantık** yaratılmadıkça, isbat edilmek kabil değildir. Gerek ilm'in ve gerek hikmet'in t a f d î l i n e d â i r ve t a h s î l i n i â m i r bunca âyât ve ehâdîs ise meydanda duruyor.

Biraz insaf etse M. R e n a n da îtirafa mecbur olur ki, **Kurtube'nin**, **Gırnata'nın**, **Bağdâd'ın**, **Semerkand'ın** ve daha bunlar gibi yüzlerce bilâd-i İslâmiyyenin nice yüzbin kütüb-i muhalledesini, nice bin âlimini, ateşler içinde, at ayakları altında mahveden S a l î b î l e r , T a t a r l a r , dîn-i islâma tâbi değil idiler!

Akvâm-ı vahşiyyenin istilâsından sonra A v r u p a l ı l a r da asırlarca 'amây-ı cehâlet içinde kalmışlar idi. O zamanlar memâlik-i garbiyye'deki ilim ve hikmeti mahveden G o t h 'lar, H u n l a r , A v a r l a r değildi de **Hıristiyanlık** mı idi? Hıristiyanlık idiyse, niçin İslâm'da mevcud olan **ilim** ve **hikmet'i** mahvolmak derecesine getiren, H ı r i s - t i y a n l a r , T a t a r l a r olmuyor da **Müslümanlık** oluyor?

M. Renan, tarihin en mühim mesâilinden birine dâir bu kadar hıffetle düşünülmüş bir **hutbe** îrad etmekten ne kazanır, bilemem; fakat eshâb-ı tedkîk nazarında, ahvâl-i Şark'a vukufça olan şöhretinin belki yüzde doksanını kaybetmiş olacağından emînim.

Voltaire, Hıristiyanlık'ın en büyük düşmanları'ndan olduğu hâlde, sevk-ı menfaatle **Papa**'ya çatmak merâkına düşerek, maksadına vesîle-i husûl olmak için **Mohammed** nâmında bir tiyatro tertib etmiş ve bunda, İslâm'ın gerek tarih, gerek ahlâkını bütün bütün tağyîr ile beraber, Lisan-ı Arab'a (üç nokta ile) pa harfini idhâl edecek kadar cehâlet göstererek kendini mashara-i âlem eylemiş idi. Bilmem M. Renan da, bir çatacak yeri, bir hâsıl olacak maksadı mı vardır ki, kırk sahifelik bir makaleye binlerce yalan istîâb ettirmeğe uzun uzadıya himmetler sarfeylemiş! Mâlûmdur ki, hasbî olarak bu kadar gevezelik ihtiyâr olunmaz.

M. Renan, bu nakliyattan sonra, birdenbire tarîk-ı insâfa girer gibi görünerek: «**Arab**'a nisbet edilen maârifin te'sîrâtını tenkîs etmek istemediğini» söyler de, yine iltizam ettiği mesleke atf-ı efkâr ederek: «**Arab**'a isnad olunan bu maârifin Arablar'la münâsebeti yalnız **lisan**'dan ibaret olacağını» ve İbn-i Sinâ gibi, İbnü'r-Rüşd gibi zevâtın **arablığı**, Bacon'un, Spinoza'nın **lâtinliği** kabîlinden bulunduğunu beyan eder...

Bir milletin devr-i âzamet ve şevketinde, velev neslen o milletten olmasın, «dînen ve terbiyeten dâire-i ittihâdına girmiş olan» zevât ile, «başka bir kavme mensûb olduğu ve o kavmin lisanını söylediği

hâlde, mahvolmuş bir kavmin lisanıyle kitap te'lif eden» insanlar arasında **bir nisbet** aramak, felsefiyâttan bahseden bir zâte yakışır münâsebetsizliklerden değildir.

İtalya'lı bir âileye mensûp olan N a p o l e o n nasıl **Fransız**, ecdadı S l â v kavminden olduğu mervî bulunan B i s m a r c k nasıl **Alman** ise, İ b n - i S i n â , İ b n ü ' r - R ü ş d , F â r â b î de öylece **Arab** addolunmak lâzım geleceğinde hiç şüphe var mıdır?

M . R e n a n , hukemâ-yı Arab'dan E l - K i n d î 'yi istisna ettikten sonra hiçbirini cinsen **Arab** addetmedikten başka **«fikren dahi Arablık'la münasebetleri yoktur»** diyor. S a h i b - i m e k a l e 'nin **fikren Arablık**'tan ne murad eylediğini anlayamadık ki, kavlinin sahîh olup olmadığını tahkîk edelim! Bir kavmin, k e n d i n e m a h s u s ve sâir akvâm ile i ş t i r â k t e n b e r î bir **fikri** de mi olur imiş!

M . E r n e s t R e n a n 'ın agreb bir iddiâsı daha var. Diyor ki :

«Bu hükemâ **Lisan-ı Arab'ı** isti'mâl ederlerdi; **fakat** isti'mâlinde pek sıkıntı çekerlerdi : **Arabî**'nin eş'âra ve bir nevi fesâhat-i beyâna pek müsâid olan üslûbu, **ilâhiyyât** için pek asîrü'l - isti'mâl bir âlettir; Arab'ın hukemâ ve ulemâsı, ekseriyyet üzre feha yazarlar.»

Arabî'nin kelimelerini doğruca telâffuzdan âciz olan bir adama göre böyle bir îtikada zâhib olmak, istiğrab olunacak şeylerden değildir. Fakat, bu vukûfiyle beraber Arab'ın **lisan**'ını, **ilm'ini, hikmet'ini** muhâkemeye kalkışmasına ve cihân-ı medeniyete de hâsıl edebildiği h a t î â t ve e k â z î b 'in kâffesini birer h a k i k a t s û r e t i n d e

göstermeğe muvaffak olabilmesine, hakikaten teaccüb olunur. Eshâb-ı vukûf içinde, edebiyat'ça A r a b î i l e t e s â v î kabil olduğuna imkân verenler vardır; fakat, lisanın mâhiyyetinde olan v u z û h ve elsine-i sâireden iktibas için ta'rîb tarzındaki s ü h û l e t cihetleriyle, Yunânî-i kadîm'den başka, te'lifât-ı ilmiyye için Arabî'ye tekarrüb edecek h i ç - b i r l i s a n olmadığını itiraf ederler. Arabça'da ilâhiyyât'a müteallik olan kitaplar, e n g ü z e l, ilm'e dâir olan te'lifler e n v â z ı h âsârdan olduğunu, sahîhan Arabî bilir bir adama sorarsa, M. R e n a n dahi pek kolay öğrenir.

S â h i b - i m e k a l e, bu hikmet-fürûşâne sözleriyle, Arab'ın ma'rifet ve hikmeti; Arab'ın ma'rifeti, Arab'ın hikmeti o l m a d ı ğ ı n ı isbat ettiğine emniyyet hâsıl ettikten sonra :

«Bu ma'rifet Arab'ın değil ise, bâri İslâm'ın mıdır? İslâmiyet bu taharriyât-ı hikemiyye hakkında vesâyetkârâne bir m u a v e n e t ibraz etmiş midir? Hayır, hiç-bir veçhile ibraz etmemiştir : Bu güzel mesâî-i tahsil, İ r a n î'lerin, H ı r i s t i y a n l a r 'ın, Y a h u d i l e r 'in, H a r r â n î l e r 'in, İ s m â i l i y y e takımının, bâtınan kendi dinlerine karşı â s î olan M ü s l ü m a n l a r 'ın eseridir. Bu taharriyât-ı hikemiyye, sünnî olan Müslümanlar'dan yalnız mazhar-ı nefrîn olmuştur. Hikmet-i Yunan'ın telâkkîsine Hulefâ içinde en ziyade gayret gösteren, M e ' m û n 'a Kelâmiyyûn tarafından lâ'net olunmuş, zaman-ı saltanatının mesâibi, akaid-i sâireyi hür bırakmasının mücâzâtı sûretinde gösterilmiştir.»

diyor. İslâmiyet'in hikmet ve ma'rifete ibraz ettiği h i m â y e t ve v e s â y e t 'in derecesini, bâlâda ta'dâd ettiğim âyât ve ehâdîs isbat eder. M . R e n a n , bu âyât ve ehâdîsin vücûdünü i n k â r 'a

kadar da cesaret edecek midir? Edemeyecekse, mekalesinin mevzûunu ne ile isbata muktedir olacaktır?

Arab'ın devr-i ma'rifetinde zuhûr eden **hukemâ** ve **ulemâ** arasında birkaç N a s r â n î, Y a h u d î, H a r r â n î isimleri de görülüyor; fakat bunların adedi, İslâm olan uzemâya nisbet, binde ve belki onbinde bir kalmadığını tarihler isbat eder. Bu hâlde, o zamanın taharriyât-ı hikemiyyesini **İslâm**'dan ziyade H ı r i s t i y a n l a r 'a, Y a h u d i l e r 'e (ekser halkı **Sâbie**'den olan) H a r r â n î l e r 'e isnad etmek muvâfık-ı hak mıdır?

M. R e n a n, Arab'ın tarihini, Fransızca mevcud olan tercümelerden olsun okumamış! D ' H e r b é l o t 'nun **Kitabhâne-i Şark**'ındaki M e ' m û n bendine bakmış olsa idi görürdü ki, müşârünileyhin ulemâ-yı islâm tarafından uğradığı (l â ' n e t değil) itiraz, **hikmet**'e meylinden değil, **mezheb-i i'tizâl**'i iltizam etmesinden neş'et etmiştir. **Mezheb-i i'tizâl** ile **hikmet ve ma'rifet-i Yunâniyye** arasında zerre kadar bir m ü n â s e b e t olmadığı ise meydandadır. M e ' m û n 'un zaman-ı saltanatında memlekete öyle büyük bir **musîbet** ârız olmamıştı ki, bunu ulemâ-yı İslâmiyye M e ' m û n'un **zâf-ı i'tikad**'ına mücâzât ittihaz eylesin. M. R e n a n 'a şurasını da ihtar edelim ki, İslâm'ın adl-i ilâhîye olan itimâdı, bir kavmin uğradığı mesâibi, bir adamın mücâzât-ı seyyiâtı addeylemek derecelerinden bin kat âlîdir.

S â h i b - i m e k a l e, - **Arabî**'de olan mehâret-i kâmilesi cihetiyle, - **«iman»** sûretinde : **«bâzı imamların tahrîkiyle hudûs eden fitneler üzerine**

kütüb-i hikemiyyenin yakıldığı ve **hukemânın idam olunduğu pek nâdir değildir»** diyor.

Bil'akis pek n â d i r 'dir. Bu nevâdirin vukûu da, kimsenin **hikmet**'le iştigal etmesinden değil, **din** yâhut bir memlekette olan **mezheb**'in aleyhinde kitap yazmak ve alenî bahislere girmek gibi münâsebetsizliklerden neş'et etmiş ve şâyân-ı dikkattir ki, bu ş i d d e t l e r de **«cehlin ilme galebe ettiği»** yerlerde zuhûr eylemiştir; mâmâfih, **Avrupa**'da bir Cuma günü **«et yemek»** şübhesiyle a d a m y a k ı l d ı ğ ı zamanlarda, **Dîn-i Muhammedî** aleyhine kıyâm edenlere, millet tarafından mücâzâta kalkışılması o kadar şâyân-ı teaccüb bir hâl midir?

Hâlâ memâlik-i mütemeddinenin en hakîm, en hür geçinen yerlerinde, **bir din** ile istihza edenler, maddî mânevî her türlü cezâdan berî mi bırakılır acaba? Bir asır evvel **hikmet** ve **hürriyet** nâmına akaid ve âdât-ı dîniyyenin kâffesini i n k â r etmiş olan F r a n s ı z l a r arasında M. R e n a n H a y a t - ı İ s â ünvanlı kitabını neşrettikten sonra, r ü h b a n g ü r û h u 'nun ihdas ettikleri dağdağa üzerine, memleketinde bir **İbrânî** dersi okutmağa muktedir olamadığını düşünür, bir de o asırla şimdiki asrın hâlini biribirine kıyas eder ise, isbât-ı müddeâ için getirdiği delilden hicab eder sanırım.

S â h i b - i m e k a l e , bu türrehâtı müteâkip de yine **İslâmiyet**'in her zaman «ilim ve hikmeti m a h v ' e ç a l ı ş t ı ğ ı n a ve nihayet m a h v e t t i ğ i 'ne» dâir nakarâtını tekrar eder de iddiâsına şu lâkırdıları ilâve eyler :

«Tarih-i İslâm'ı i k i devre tefrik etmek lâzım gelir. Bu devirlerin, b i r i , **İslâmiyet**'in mebâdisinden Mi-

lâd'ın onikinci asrına kadar olan ve d i ğ e r i XIII. asr-ı milâdîden zamanımıza kadar vâsıl olan müddettir. Birinci devirde, **İslâmiyet**, bir nevi **Protestanlık** hükmünde olan ve **İ'tizâl** denilen mezheb-i mu'tedil ile z â ' f b u l m u ş olduğundan, gılzet ve huşûnet ve fıkdân-ı efkâr ile muttasıf olan T a t a r ve B e r b e r akvâmının eline düşen ikinci devr kadar i n t i z a m ve t a a s s u b hâsıl edememiştir.»

Mürtekib-i kebîreye m ü ' m i n nazariyle bakmayan **İ'tizâl'i** İslâm arasında bir mezheb-i îtidâl addetmek M. R e n a n 'a mahsûs mâlûmâttandır!

S â h i b - i m e k a l e 'nin **birinci devir** saydığı zamanlarda «İslâm'ın o kadar intizam bulmadığından» bahsetmesi, ne türlü mutâleaya müstenid olduğunu da bir türlü anlayamadık! Ahkâm-ı dîniyyeyi cem' ve tedvin edenler ve mezahib-i mevcûdeyi meydana koyanlar, hep o devrin ricâli idi. O devirlerce Lisan-ı Osmanî'de **taassub** denilen hâl, İslâm arasında n â k ı s değil, bayağı m e f k u d idi. Hakîkat-i İslâmiyye **taassub**'a cevâz vermez idi ki, milletin z a m a n - ı m a ' r i f e t ve v u k u f 'unda öyle bir s e y y i e mevcûd olsun.

Bu da s â h i b - i m e k a l e 'nin sözlerindendir :

«İslâm'ın havassındandır ki, sonra gelen tâbi'leri daha kaviyyü'l-îtikad oluyor.»

İslâm içinde, îtikadça selef-i sâlihîne t e f e v v u k iddiâsında bulunur ferd-i âferîde yoktur. Mâmâfîh, eğer R e n a n 'ın ifâdesi sahîh olsa, bu da **İslâmiyet** için n a k î s e mi addolunmak lâzım gelir?

M. E r n e s t R e n a n 'ın bir kavl-i garîbi daha geliyor : **Kuvve-i rûhâniyye** ile **kuvve-i hükû-**

met'i biribirinden tefrîka aslâ müsâit olmayan İslâmiyet'e, cebir ve şiddet cihetiyle, yalnız İ s p a n y a 'nın Engizisyon'u tefevvuk etmiş imiş!

Acaba M. E r n e s t R e n a n, sûret-i mahsûsada hedef-i îtirâz ettiği ehl-i sünnet'in tarihinde Saint-Barthélemy vak'ası[1] gibi bir fecîa-i mezhebiyyeye tesâdüf etmiş midir ki, Engizisyon'dan başka, cebir ve şiddette muâmelât-ı islâmiyyeye tefevvuk edecek bir hâl bulamıyor? Gerçek! M. R e n a n İslâmiyet'e yalnız İspanya Engizisyonu'nun tefevvuk edebildiği iddiâsından da birkaç satır aşağıda nükûl ederek P a p a l ı k 'la h ü k û m â t-i İ s l â m i y y e 'yi biribirine kıyas etmiş ve fakat Papalık'ın z u l m ü küçük bir mülke, İslâmiyet'in t e r a k k î - ş i k e n l i ğ i ise kürenin vâsi bir cüz'üne şâmil olduğunu söylemiştir.

M. R e n a n, Papalık'ın altı yedi asır evvelki hâlini düşünse idi, böyle bir mekale tertîbine cür'et edemezdi zannederim : İslâmiyet'e t e r a k k î - ş i k e n l i k isnâdı bütün bütün bedâhete karşı bir söz olduğu bâlâda isbat olundu. Memâlik-i İslâmiyye'de umran ve ma'rifetin noksanı ne türlü sebeplerden neş'et eylediğini dahi ileride beyan ederim.

M. E r n e s t R e n a n :

«İslâmiyet'in müdâfaasında bulunan hürriyet tarafdârları, Müslümanlık'ın ne olduğunu bilmezler; İslâmiyet, hükûmet-i rûhâniyye ve dünyeviyye'nin b i r i -

---

[1] Fransa'da kıral Dokuzuncu C h a r l e s ' ın emri ile Protestan mezhebinde olanların katl-i'âm edilmesidir. Bu vak'a-i hunhârânede Fransa'da yirmibeş, otuz kişi idam edildi.

birinden ayrılmaması, bir îtikadın saltanatını sürmesi demektir; insâniyetin şimdiye kadar tahammül eylediği zincirlerin en ağırıdır.»

diyor. Hürriyet tarafdârları İslâmiyet'i bilmiyorlarsa, M. Renan ne güzel biliyor! Dinin kavâid-i siyâsiyyesi zâten akıl ve hikmete tamamıyle muvafıktır. Üçbin senedenberi Yunanistan ve Roma ve Avrupa hukemâsının nice mesâî ve tedkikat ile tedvin eyledikleri kavâid-i hukuk da meydanda... **Kütüb-i fıkhiyye**'de esasen yalnızca kavâid-i mezhebiyyeye ma'tuf olan **münâkehât,** *tabiî müstesna olacağından,* **muâmelât ve ukubât** cihetlerince, o kavâid ile esaslı bir ihtilâf gösterilmek mümkin midir? Ya bu hâlde Avrupa'nın mesâil-i hukukiyyesini kavâid-i dîniyye'ye isnad olunmadığıyçün **berât-ı meziyyet** ve İslâm'ın kavâid-i fıkhiyye'si, esasen o mesâil-i hukûkıyyeden kat'an ayrılmamakla beraber, yalnızca ahkâm-ı dîniyye'ye isnad edildiğiyçün, **zencîr-i esâret** addolunmak, aklen kabûl olunabilecek müddeâlardan mıdır?

«**Rûhâniyyât'ı** siyâset'ten ayırmak», Avrupa'ca, inkılâbât-ı ahîrenin en büyük meksûbâtından ma'dûd olmuş; çünki **Hıristiyanlık** siyâseten: **«Kayser'e âit olanı Kayser'e terkediniz»** kaidesine müstenid iken, rühban gürûhunun sonradan umûr-ı dünyaya tasâllutu cihetiyle ahâlînin çekmediği belâ kalmadığından, **rûhâniyyât'ın siyâsiyyât'tan** tefrîkına, veya tâbir-i sahîhiyle, rühban gürûhunun, salâhiyetce, «dînen muayyen olan dâireye» ircâına ihtiyaç görünmüş idi.

Buna bir k a i d e - i k ü l l i y y e nazarıyle bakılup da birtakım ahkâm-ı siyâsiyye, hakîkate ne kadar muvafık olur ise olsun, d i n e m ü s t e n i d bulunduğıyçün **fiilden ıskat** edilmek, dine tevâfuk etmediğinden dolayı **zulmü adle tercih etmek** değil midir?

M. E r n e s t R e n a n ' ın zannınca bir zamanlar İ s l â m arasında **hikmet**'in vücûdüne tahammül olunması, def'ine iktidar bulunamamasından, **zâbıta** H ı r i s t i y a n l a r elinde olarak esâsen Ş î ' î l e r ' in arkasında dolaşmakla meşgûl olmasından neş'et etmiş imiş!

Memâlik-i İslâmiyye'de birkaç **imam**'ın tahrîkiyle tehaddüs eden gürültüler üzerine **hikmet** kitabları y a k ı l m a k , bunlarla uğraşanlar î d a m olunmak nâdirü'l-vuku' olmadığını yine M . E r - n e s t R e n a n iddia ediyordu; i m a m l a r ne vakit isterlerse böyle bir netîceye ittisâle muvaffak olunca, milletin, **hikmet**'i ilga etmekten bütün bütün â c i z kalmasına nasıl ihtimâl verilebilir? İslâm'ın **zâbıta**'sını idare etmiş, Ş î ' î l e r ' in arkasında dolaşmış H ı r i s t i y a n l a r kimler olacağını s â h i b - i m e k a l e beyan etmiş olsa, yeni keşfiyâttan birşey işitmiş olurduk! İslâm tarihleri, hiçbir vakıt, İslâm mülkünün hiçbir cihetinde **zâbıta**'nın b a ş k a b i r m i l l e t ' e tevdî olunduğundan bahsetmiyor.

M. E r n e s t R e n a n ' ın birkaç fikr - i garîbini daha hulâsa veçhile tercüme edelim :

İslâmiyet, z a y ı f bulunduğu zaman, **hürriyet** ise k u v v e t l i olduğu zaman şiddet göstermiştir...

G a r b 'da ulûm-ı dîniyyenin zulüm ve tasallutu İslâmiyet'ten daha noksan değil ise de, fikr-i beşeri e z - m e ğ e muktedir olamamış, hâlbuki İslâmiyet zabtettiği yerlerde m u k t e d i r olmuştur...

Memâlik-i garbiyye'de ulûm-ı dîniyyenin zulüm ve tasallutu, yalnız İspanya'da hükmünü icra ederek fikr-i ma'rifetin m a h v i n e sebep olmuştur. Şurasının beyanına müsâraat edelim : İ s p a n y a kavm-i necîbi telâfî-i mâfât eder...

Edyânın g ü z e l c i h e t l e r i vardır. Fakat, men'etmek istediği mehâsinin zuhûrunu da ânda hamletmek lâzım gelmez iken, İ s l â m 'ın h i l â f ı n a olarak zuhûr eden t e r a k k ı y â t - ı h i k e m i y - y e ' yi İslâm'ın te'sîrâtına isnad ediyorlar...

İslâmiyet'in, din olmak itibarıyle, güzel cihetleri vardır. Her ne vakıt bir câmi'e girsem, şiddetli bir heyecan-ı vicdânî'den, — anı da söyleyeyim mi — Müslüman olmadığım için bir nevi teessüften beri olduğum yoktur. Fakat İslâmiyet, fikr-i beşer için m u z ı r olmuştur...

Paris'te birçok seneler oturmuş olan Ş e y h R i - f â a , avdetinden sonra yazdığı kitabda, Avrupa'nın fü- n û n u 'nu, husûsâ «Kavâid-i tabiîyyenin ebediyyeti» esasına müstenid olduğu için, baştan aşağı h i l â f - ı d i n addeder, Ş e y h ' in ise, İslâm nokta-i nazarınca bütün bütün haksız olmadığını itiraf lâzımdır. Çünki, v a h y üzerine müesses bir din, akaidinin h i l â - f ı n ı gösterebilecek taharriyât-ı ahrârâneye dâima m ü m â n a a t eder... İslâm, maârifi ve maârifle beraber kendini mahvetmiş ve milel-i sâireden dâima a ş a ğ ı kalmağa mahkûm olmuştur.»

Evvelâ : İ s l â m 'ın en ziyâde kuvveti D e v - l e t - i A b b â s i y y e zamanında idi; bu hânedâna tâbi olanlar, halîfelerini B e n î Ü m e y y e , veyâhut M ü l û k - i t a v â i f gibi mütegallibe'den addetmezlerdi; bil'akis, Hılâfet'in s â - h i b - i m e ş r û ' u bilirlerdi edvâr-ı islâmiyyede

hikmet'in en ziyâde revaç ve müsâade gördüğü zamanlar da yine Devlet-i Abbâsiyye asrıdır. Bu hâlde, maârifçe düvel-i İslâmiyyede cârî olan müsâade'yi, İslâmiyetin zâ'-fına hamletmek nasıl câiz olabilir? Hak ve bâtıl, bir nevi mezheb dâiyesinden berî olarak, sırf **ilim** veya **hikmet** veya **dinsizlik** nâmına memâlik-i İslâmiyye'de meydana çıkmış, hükûmetle uğraşmış bir fırka'ya M. Renan tarihlerde tesâdüf etmiş midir?

İslâm hükûmetleri, mezheb nâmına bunca muharebeler açan **Havâriç'in, İsmâiliyye'nin** mutaassıbâne ve fedâkârâne ibraz ettikleri kudret ve şiddeti kesr ile uğraşmaktan çekinmemiş iken, kendi taharriyât ve tedkîkat-ı ilmiyyesiyle meşgûl olan hukemâ'nın neşinden korkacak da hakk-ı sükût olarak kendilerine dinin cevaz vermeyeceği sûrette müsaadeler gösterecek!

Sâniyen : Memâlik-i garbiyye'de **ulûm-ı dîniyye'nin** fikr-i beşeri ezmekle ne kadar uğraştığını tahkika lüzum göremiyoruz; fakat **İslâmiyet,** fikr-i beşeri terakkî ve istikmâle sevketmiştir... İnsan için **diyâneten** müntehâ-yi maksad, alâ-kaderi'l-imkân hakâyık-ı ilâhiyye'ye **vukûf** olarak, bu maksadın ise cehâletle hâsıl olmayacağı meydandadır.

Memâlik-i İslâmiyye'de **ilim** ve **hikmet'**in eski revnakında kalmamasını istilzam eden esbâb, o kadar hafî birşey midir?

Ehl-i Salib ile Tatar müşrikleri'nin, Memâlik-i İslâmiyye'de, kabâil-i vahşiyye'nin **Avrupa'**da olan mazarratından

bin kat z i y â d e îrâs-ı hasâr ettikleri mâlûm değil midir? Mevcut olan kitablarının, ulemâsının binde biri kalmayan bir kavim, kaç asırda kendini toplayabilir? Husûsiyle, **Avrupalılar**, M . R e n a n 'ın **İslâm** için m ü n t e h â - y ı m e d e n i y y e t addeylediği 1200 tarih-i mîlâdîsindenberi, Memâlik-i İslâmiyye'nin hangi tarafında â s â y i ş'ten eser bıraktılar ki, def'-i sâil ile uğraşmaktan tahsîle meydan bulunabilsin!

Sâlisen : M . R e n a n içlerinde fikr-i ma'rifet mahvolmuş olan İ s p a n y a l ı l a r 'ın telâfî-i mâfât edeceğine nasıl ihtimâl veriyor da bizim terakkîmize ihtimâl veremiyor? A v r u p a l ı l a r , r ü h b â n gürûhunun a t e ş - i z u l m ü n e mukavemet ederek, A r a b l a r ' dan iktibas eylediği **maârif** sâyesinde bu dereceye gelmeğe muktedir olmuş iken, bizim, A v r u p a 'n ı n f ü n û n ' undan istifade edip âlem-i kemalâtta yine bir mevkı'-i imtiyaza vusûlümüze niçin ıhtimâl vermiyor ki, dînen tahsîl-i ma'rifetle mükellef olan **İslâm** arasında, tahsîl-i ilme düşman h u k e m â ve u l e m â veya **ilim** ve **hikmet** kitabı yakacak E n g i z i s y o n c e m i y e t l e r i mevcut olmadığını kendisi de bilir!

Râbian : **İslâm**'da terakkıyât-ı ilmiyyeyi nasıl dinin te'sîrâtına isnad etmeyelim ki, M u h a m m e d î l e r tahsîl-i maârif ettikçe, vicdânen hâsıl ettikleri telezzüzden başka, evâmir-i ilâhiyye ve nebeviyyeye ittibâ etmiş oldukları cihetle bir de m e ' ç û r olmak îtikâdında bulunduklarından, hayat-ı ebediyyelerine hizmet için ilme çalışır, hattâ, sevk-ı diyânetle hayat-ı fâniyelerini bu sa'y

yoluna hasrederlerdi ve hattâ okudukları şeyler m e z h e b l e r i n e m u g â y i r olsa bile, red-diyle halkın **akaid-i fâside'den** muhafazasına hiz-met edecekleri için, anların t a h s î l i ' ni de bir nevi sevab addetmişlerdi; mâmâfih, farz-ı muhâl olarak diyelim ki, Arab'taki maârifin zuhûru d i - y â n e t i n t e ' s î r i ' nden hâsıl olmasın; bunun-la, yine R e n a n ' ın asıl müddeâsı sabit olmaz : Maârifi i c a d e t m e m e k başka, m a h - v e t m e k yine başkadır.

Hâmisen : M. R e n a n ' ın, fikri kadar t e - m â y ü l â t ' ında da bir tuhaflık, bir hafiflik gö-rünüyor : Hem **İslâmiyet'in** efkâr-ı beşere m u - z ı r olduğundan bahseder, hem câmie girdikçe vicdânında h e y e c a n l â r hâsıl olur, Müslü-man olmadığına bir nevi t e e s s ü f duyar; bu hâli ne türlü fikr-i hikmete, ne nevi' meyl-i tabiate hamledelim?

Sâdisen : Evet, Ş e y h R i f â a haklıdır; fakat **haklı** olmasına sebeb, M. R e n a n ' ın zannı gibi, **vahy** üzerine müesses olan bir **din'in** taharri-yât-ı ahrârâneye m â n i olması değildir : Bir din ki, taharriyât-ı külliyyeye mâni'dir, ilzâm-i hasım-dan izhâr-ı acz etmiş olur; Dîn-i mübîn-i Muham-medî ise هاتوا برهانكم ان كنتم صادقين âyet-i kerîmesiyle her muârızı meydân-ı bahs ve munâzaraya dâvet e-der. (4)

---

(4) Burada zikr edilen âyet-i kerîmenin (**En-Neml Sûresi, Âyet 64**) meâli :

«Eğer sâdık (ve samimî) kimselerseniz delil ve huc-cetinizi getirin.»

Ş e y h R i f â a haklıdır, çünki kanûn-ı tabiat'in ebediyyeti'ni isbat eder dünyada hiçbir delil yoktur. «Bu kavânîn-i tabiat mâdem-ki şimdiye kadar zevâl ve tegayyürden masûn kalmıştır, bundan böyle de masûn kalacaktır» denilmek, mantık'a tevâfuk edebilecek bir kıyas olmadığını ise târif iktiza etmez.

«Kavânîn-i tabiatin ebediyyeti» ni Ş e y h R i f â a ' nın h i l â f - ı d î n bileceğinde şüphe etmeyiz; fakat, Avrupa'da mevcut olan m a â r i f ' i bu kavânînin e b e d i y y e t i n e müstenid ve binaenaleyh ahkâm-ı dîniyye'ye m u g a y i r addettiğine de bir türlü inanamayız; müşarünileyhin hangi eserinde böyle bir kavil var ise beyan olunsun.

Sâbian : İslâm ne maârifi mahvetti, ne de maârifle beraber mahvoldu. Eğer M. R e n a n inanmaz ise, ulûm-ı hâzırayı tedris eden mekâtibin yetiştirdiği müslümanlardan birkaç zat ile konuşsun, butlân-ı müddeâsına berâhîn-i müşahhasa görmüş olur.

İslâm'ın «sâir milletlerden a ş a ğ ı kalmağa, mahkûm olması» na gelince : Eğer gazetelerin rivâyeti sahih ise, İ n g i l i z l e r hiç de bu reyde bulunmuyorlar. Hattâ, Hind'de, y e r l i'den olan etfâlin İ n g i l i z çocuklarına kıyas kabûl etmeyecek sûrette t e f e v v u k u n u gördükleri için, Müslüman çocuklarına mektepleri k a p a d ı k l a r ı bile rivâyet olunuyor.

Şimdi, M. R e n a n ' ın en parlak, en maskara bir gevezeliğine geliyoruz; dikkat buyurulsun, ne diyor :

M. L a y a r d birinci defa **Musul'da** bulunduğu zaman, şehrin mikdâr-ı ahâlîsine, ticâretine, ahvâl-i tarihiyyesine dâir bâzı mâlûmât almak ister; k a d ı 'ya mürâcaat eder. O da kendisine şu cevabı gönderir :

«Ey muhibb-i sâhib - işt'hârım, ey server-i eshâb-ı hayat! Benden istediğin şey hem faydasız, hem muzırdır. Her ne kadar eyyâm-ı ömrüm bu şehirde rüzâr etmiş ise de, hiçbir vakıt ne hânelerini ta'dâd ve ne de mikdâr-ı nüfûsunu tahkîk ettim. Filânın esterine, filânın kayığına tahmil ettiği eşyanın ise, hiç bana teallûk eder ciheti yoktur. Memleketin tarih-i kadîmi ve **İslâm** tarafından fetholunmadan evvel ahâlîsinin ne kadar hatâlarda bulunduğu ancak Cenâb-ı Hakk'a mâlûmdur ve Cenâb-ı Hak beyan buyurabilir.

Dostum, kuzum, sana ait olmayan şeyleri öğrenmekle uğraşma!.. Aramıza geldin, biz de sana selâm-ı hoş-âmedîyi icra eyledik. Selâmetle git! Hakîkat-i hâlde söylediğin lâkırdılardan bana hiçbir zarar gelmez. Çünki söyleyen başka, dinleyen başkadır. Milletinin âdeti üzere çok yer dolaşmış ve hiçbir tarafda nâil-i saâdet olmamışsın; biz, elhamdülillâh, burada doğduk ve buradan gitmek istemeyiz.

Dinle, oğlum! C e n a b - ı H a k k ' a î t i k â d gibi hikmet yoktur. Dünyayı Cenâb-ı Hak yaratmıştır. Esrâr-ı hilkati taharrî ve ana vukuf ile, **Allah** ile **t e - s â v î '** ye mi çalışacağız? Bâlâda diğer yıldızların üzerinde dönen şu yıldıza ve dünbâlesiyle bu kadar senelerde takarrüb ve bu kadar senelerde tebâüd eden öteki yıldıza bak!

Ferâgat et, oğlum: Anları halk eden yed-i kudret, sevk ve idârelerine de kâfildir. İhtimâl bana dersin ki : Behey adam, oradan çekil; ben senden âlimim; senin bilmediğin şeyleri gördüm! Eğer bunlar seni benden hayırlı etmiştir îtikadında isen, iki kat safâ geldin! Bana lüzûmu olmayan şeyleri taharrî etmediğim için **Allah**'a şükrederim. Sen, bana faydası olmayan şeylere vâkıfsın, ben ise senin gördüğün şeylere ehemmiyet vermem. Mâlûmâtın daha ziyâde olursa, mi'den ikileşir mi?

Her cihete ma'tûf olmakla, bir C e n n e t bulabilir misin dostum? Eğer s a â d e t bulmak istersen, **lâilâheillallah** de; kimseye fenâlık etme. O zaman ne insanlardan, ne de mevtten korkarsın, çünki senin de saatin gelecektir.»

Bu k a d ı , kendi tarzınca, pek hakîmdir; şu kadar var ki, biz k a d ı ' nın mektubunu pek **ra'nâ** bu- luruz; o ise bizim burada söylediklerimizi pek **müstekreh** görür. Hele bir cemiyete, bu türlü fikirlerin netîcesi, musîbet-resandır.»

Bu mektubun, yazıldığı lisandan Fransızca'ya tercüme olunurken, kaç bin türlü tagyîrâta uğradığını tâyin edemeyiz; fakat yemin edebiliriz ki, M . R e n a n 'ın yazdığı Fransızca, **Arabî** ve **Farsî** veya **Türkî**'den aynen tercüme değildir. Çünki, tarz-ı ifâde, elsine-i selâseden hiçbirinin ş i v e s i n e kat'â tevâfuk etmez. Mektupta r â b ı t a - i e f - k â r 'dan ve hattâ bâzı fıkralarda m â n â ve m ü n e s e b e t 'ten eser olmadığı da meydandadır.

Her ne hâl ise, tercüme, kâğıdın ayni olsun olmasun, **Kur'ân-ı kerîm, ehâdîs-i şerîfe,** binlerce **kütüb-i dîniyye** meydanda iiken, bir M u s u l k a - d ı s ı 'nın mektubunu «mâhiyyet-i İslâmiyyeye delil» göstermek, meselâ Avrupa'nın derece-i mâlûmâtını, geçende, «üç güne kadar kıyâmet kopacağını» haber veren râhibin fikriyle istidlâl etmek kabîlinden değil midir?

K a d ı e f e n d i cahil mi imiş? Mecnûn mu imiş? Ma'tuh mu imiş? O vakitlerce ecânibden mülkün hâlini saklamak mültezem olduğundan M . L a y a r d ' ı başından savmak için öyle bir hezeyan ile mukabele mi etmiş? Yâhud, mektubu âdeta i s t i h z a tarzında mı yazmış? Bu faraziyyâ-

tın hangisi sahih olur ise olsun, îtikadiyattan bir bahse kat'â teallûku olmayan bir varaka parçası akaid-i İslâmiyye'ye **burhan** gibi gösterilince, A v r u p a ' daki yarım âlimlerin **Dîn-i Muhammedî'yi** de **Zulu mezhebi** kadar hıffetle tahkik eylediklerini iddia etmekte, haksız mı oluyoruz?

Bu risâle-i âcizâneyi mutâlea buyuranlar elbette M. R e n a n 'ın **hutbe'**sine bir de n e t î c e beklerler; fakat korkarım ki, intizarları biyhûdeye gidecektir; çünki, mekaledeki **hâtime'**nin, saded-i bahse kat'â m ü n â s e b e t i yok!...

M. E r n e s t R e n a n , **Bağdâd** ve **Semerkand** ve **Kurtubè** ve **Gırnata'**da medeniyyet-i hâzıranın me'hazi olacak kadar terakkî bulan maârif ve hikemiyyâtın A r a b a m e n s û b olmadığını, Akvam-ı İslâmiyye'den hiçbir t e ' s î r v e h i m â y e görmediğini, **İslâmiyet'**in m â n i - i tahsil olduğunu, Akvâm-ı İslâmiyye'nin sâir milletlerden a ş a ğ ı kaldığını isbat için, îrad ettiği **hutbe'**nin son fıkrasında i l m i n f e v â i d i 'ne dâir birkaç kelime söyledikten sonra, şu ifâdecikle hatm-i mekal ediyor :

«**Ateşli silâh** zuhûr ettiği zaman neler söylenmemişti! Mâmâfih, medeniyyetin galebesine yardımı göründü. Kendimce, **ilm'**in i y i l i ğ i n e ve **ilm** ile yapılabilecek fenalıklara karşı silâh-ı müdâfaayı yine yalnız **ilm'**in v e r e b i l e c e ğ i n e mu'tekıdim, Velhâsıl **ilim, terakkî'**den başka birşeye hizmet etmez; maksadım, ş a h ı s v e h ü r r i y e t e h ü r m e t 'ten tefriki mümkin olmayan t e r a k k î - i h a k î k i 'dir.»

Zannımca, ma'hûd **«bahçeye vurdum kazmayı — güzeller bağlar yazmayı»** k o ş m a 'sının iki fıkrası

arasında da, **hutbe'nin** mevzûu ile hâtimesi kadar irtibat ve münâsebet bulunabilir!

M. Ernest Renan, ilmin fezâiline dâir olan nasihatini **ehl-i İslâm** için söylüyor ise, kendi fikrine karşı bir hareket olmaz mı? Zâten sâirlerden aşağı kalmağa mahkûm olan bir millete bu nasihat ne fâide verir?

Yok, İslâmiyet'in mâni'-i maârif olduğundan tutturup da, bundan, Avrupalılar'ı teşvîk-ı ma'rifete bir vesîle bulmak ister ise, o kadar aykırı bir girizgâhdan bu maksadı taharrî etmek, ilim ve fazlıyla şöhret-şiâr bir zâte hiç de yakışır şeylerden değildir.

M. Ernest Renan'ın böyle **cehl-i sırf'tan** mütevellid tevehhümât ile mâlâmâl bir **hutbe** îradiyle istihsâl edebildiği yegâne netîce, bize kalırsa, kendisinin edyân aleyhindeki gayzı'na, **İslâmiyet'e** gösterdiği hücumlar ile de, ne kadar mümkin ise o kadar âdî ve müstekreh bir burhân-ı nevîn ikame eylemekten ibâret kalmıştır! Böyle bir netîce ile âlem-i İslâmiyet üzerinde hâsıl edebildiği te'şîr ise, bütün âsâr-ı cehâlet ve garezini şu **risâle'de** birer birer gösterdiğim bu zavallı Akademi hocası'nın vukufsuzluğuna karşı bir istihkar-ı anîf ile mukabele etmekten başka birşey olamaz!

LÛGATLER

LÛGATLER

A

ÂFERÎDE, Yaratılmış, **Ferd--i âferîde,** Yaradılmış kimse.

AĞRÂZ, Garazlar.

AGREB, Çok garib.

AHRÂR, Hür olanlar, liberaller. **Ahrârâne,** Hür olanlara yakışırcasına.

AKAB, Ard. **Akabinde, derakab,** hemen.

AKAİD, Akîdeler, îtikadlar.

ÂL, Hânedân, evlât. **Âl-i Abbâs,** Abbâs ailesi, Abbâs evlâdı, yâni **Abbâsîler.**

ALÂ - KADERİ'L - İMKÂN, İmkân mertebesinde.

ALÂ-MELEİ'N-NÂS, Herkesin yanında, gözü önünde.

ALLÂME, Büyük âlim.

'AMÂ, Körlük, gözsüzlük. **'Amâ-yı cehâlet,** Cehâlet körlüğü.

A'MÂL, Ameller, işler, hareketler.

ANÎF, Sert, katı, huşûnetli.

A'SÂR, Asırlar, yüz yıllar.

ÂSÂYİŞ, Sulh ve sükûn, emniyet.

ASÎRÜ'L-İSTÎ'MÂL, Kullanılması güç.

ASR-I EVVEL, Hicret'in birinci asrı.

AVÂLİM, Âlemler, dünyâlar.

B

BÂZÎCE, Oyuncak, **Bâzîce-i elfâz,** Lâfızların oyuncağı, kelime oyuncağı,

BEDÂHET, Bedîhîlik, isbata lüzum olmayacak kadar açıklık.

BEDÎHİYAT, Meydanda, açık - delil ve isbata muhtaç olmayan - şeyler.

BEND, Mekale, fıkra, bahis.

BENÎ, Oğullar. **Benî Âdem,** Âdem oğulları. **Benî Ümeyye,** Ümeyye oğulları, yâni **Emevîler.**

BERÂHÎN, Bürhanlar, deliller, belgeler.

BERAT, Ferman, vesîka, belge.

BERÎ, Kurtulmuş, sâlim.

BER - VECH-İ MATLÛB, Matlûb veçhile, istenildiği gibi.

BEZL, Esirgemiyerek vermek, sarfetmek, **ibzâl** etmek.

Bİ-EYYİ-HÂLİN, Herhâlde, elbette, mutlaka.

BÎGÂNE, Yabancı, alâkasız.
BİLÂ, Sız (selb edatı). Arabça kelimelerin başına gelir. Farsça kelimelerde bunun yerine **bî** edatı konulur : **Bilâ-sebeb :** Sebebsiz.
BİYHÛDE-PÛYÂNE, Beyhude yere seğirtircesine.
BURHAN, Delil, isbat, belge.
BUTLÂN, Bâtıllık, yanlışlık.

C

CÂMİ (OLMAK), Toplamış olmak, cem'etmiş olmak.
CÂ, CÂY, Yer, mahal. **Câ-yı suâl,** Suâl, sorgu yeri.
CEM' (ETMEK), Toplamak.
CERH (ETMEK), Yaralamak. (Mecâzen) tenkîd etmek, yanlışlarını çıkarmak.
CEVÂZ, Câiz olmak, câiz görülmek.

Ç

ÇERÂĞ, Fitil, mum, kandil, ışık.

D

DAĞDAĞA, Iztırab, telâş, rahatsızlık.
DÂ'İYE, İddia.
DELÂİL, Deliller, burhanlar, belgeler.
DERS-İ 'ÂM, Umûma mahsus ders.
DİL-RÜBÂ, Gönül kapıcı.
DİYÂNET, Din, dindarlık, dinin hükümlerine tamamiyle riâyet etmek.
DÛN, Alt, aşağı. **Dûnunda kalmak,** Aşağısında kalmak.
DÛR-BÎN, Uzağı gören.
DÜNBÂLE, Kuyruk.

E

E'ÂZIM, Büyükler.
EBLEH, Alık, abdal. **Eblehâne,** Alıkçasına, abdalcasına.
EBNÂ, Oğullar. **Ebnâ-yı cinsimiz,** Cinsimizin oğulları, yâni insanlar.
ECZÂ, Cüz'ler, parçalar.
EDVÂR, Devirler, zamanlar.
EDYÂN, Dinler.
EFKÂR, Fikirler. **Efkâr-ı cedîde,** Yeni fikirler.
EHÂDÎS, Hadîsler, Peygamber'in söylediği sözler.
EHL-İ KİTAB, Allah tarafından gönderilen ve **Kütüb-i Semayîyye** denilen kitaplara inanan insanlara ve kavimlere verilen isim; Mûseviler'e ve Hıristiyanlar'a **ehl-i kitab** denir.

EKÂBİR, Büyükler.

EKARİB, Yakınlar, akrabâlar.

EKÂZÎB, Yalanlar.

ELSİNE, Lisanlar, diller.

ELSİNE-İ SELÂSE, Üç lisan yâni **Türkçe, Arapça, Farsça'nın** üçünü ifâde eden bir tâbirdir.

ENBİYÂ, Nebîler, peygamberler.

ENCÜMEN-İ DÂNİŞ, Bilgi derneği mânâsına gelen bu tâbiri, K e m a l ve sonrakiler **académie** karşılığı olarak kullanmışlardır. İlk kelime Arabça, ikincisi Farsça'dır.

ERBÂB-I KALEM, Kalem sâhibleri, muharrirler.

ES'AB, En zor, en güç. **Es'ab-ı umûr,** İşlerin en zoru, en gücü.

ESHÂB, Sâhibler. **Eshâb-ı hükûmet,** Hükûmet sâhibleri, hükûmet başında bulunanlar. **Eshâb-ı kirâm,** Peygamber'imizi görüp tanımak şerefine nâil olan Müslümanlar ki, bunlara **Sahâbe** derler.

EŞREF, Daha şerif, yâni, daha şerefli.

ETFÂL, Tıfl'lar, çocuklar.

EVÂMİR, Emirler.

EVKAT, Vakıtler, zamanlar.

EYYÂM, Günler. **Yevm'in** cem'i. **Eyyâm-ı ömr,** Ömrün günleri.

F

FÂNÎ, Fenâ bulucu. **Bâkî'nin** zıddı, ölümlü.

FARAZİYYÂT, Faraziyeler.

FELEK-İ SEVÂBİT, Sâbitelerin feleği, gökü (**eski kozmografya** ıstılahlarındandır).

FERÂGAT (ETMEK), Fâriğ olmak, vazgeçmek.

FESAD-I İTİKAD, İtikadda bozukluk olmak.

FESÂHAT, Sözün, veya yazının kusursuz, düzgün, doğru olması. **Fesâhat-i beyan :** İfâdenin kusursuzluğu, düzgünlüğü, doğruluğu.

FEVÂİD, Faydalar.

FIKDÂN, Yokluk.

FIKH, İslâm hukuku.

FÜNÛN, Fenler. K e m a l bu kelimeyi muhtelif yerlerde Fransızca **science,** yâni i l i m mürâdifi olarak kullanmıştır.

G

GAYR-I VÂZIH, Vuzuhsuz, karışık, mübhem.

GAYZ, Fazla hiddet, fazla kin ve nefret.

GAZÂ, Allah yoluna, din yoluna yapılan harb.

GILZET, Kalınlık, kabalık.

GİRİZGÂH, Bir maksada girmeden önce yapılan mukaddime, asıl mevzûa götüren başlangıç. Kelime, **gürizgâh** şeklinde de okunur.

GULÂT, Kaynayıcı mânâsına olan Arapça **gâlî'nin** cem'i olup, herhangi mezhebde olursa olsun i f r â t a s a p a n l a r demektir.

GÜZÂR (ETMEK), Geçmek.

H

HAFÂYÂ, Sırlar, gizli olan şeyler.

HÂİL, Mâni' olan, iki şey arasına giren.

HAKÂYIK, Hakikatler.

HAKÂYIK-CÛ, Hakikatleri arayan. **Hakâyık-cûyâne,** Hakikatleri ararcasına. Birinci kelime Arapça, ikincisi Farsça'dır.

HÂL-İ VUKÛF, Tevakkuf hâli, durma hâli.

HÂMİSEN, Beşinci olarak.

HASBÎ, Bir menfaat karşılığı olmayarak, Allah rızası için.

HÂŞÂ - MİNE'T - TEŞBİH, Benzetmekten korkulur, daha doğrusu, benzetilmez mânâsınadır. **Hâşâ,** t e n z i h edatıdır.

HATÎÂT, Hatâlar, yanlışlar.

HÂTİME, Son.

HAVÂS, Hassalar, husûsiyetler; haslar. Bu kelime eskiden **avam** karşılığı olarak kullanılırdı.

HAVASS-I BÂTINA, Maddî ve zâhirî olmayan, mânevî hasseler. Arap harfleri ile basılan metinde **sad** ile olarak yazılmışsa da, doğrusu **sin** ile olacaktır.

HIFFET, Hafiflik, ciddî olmamak.

HILÂF, Zıd, ters, aksi.

HİKEMİYYE, Hikmete, felsefeye âit. **Hikemiyyât,** Hikmetler, felsefî bilgiler.

HİKMET, K e m a l bu kelimeyi hemen umûmiyetle **felsefe** yerine kullanmakta, meselâ **Arab felsefesi** yerine **Arab hikmeti** demektedir.

HİKMET-FÜRÛŞ, Hikmet satan, feylesofluk satan. **Hikmet-fürûşâne,** Hikmet satan şarlatanlara lâyık sûrette. İkinci kelime Farsça'dır.

HİRRE, Kedi.

HOD-NÜMÂ, Kendini gösteren, benlik satan. **Hod-nümâyâne,** Kendini gösterircesine.

HOD-SER, Kendi başına giden, inatcı. **Hod-serâne,** İnadçılara yakışırcasına.

HOŞ-ÂMEDÎ, «Hoş geldin» demektir. **Merâsim-i hoş-âmedî,** Karşılama merâsimi.

HUDÛS (ETMEK), **Hâdis** olmak, vukûa gelmek, meydana çıkmak.

HUKEMÂ, Hakîmler, feylesoflar.

HULEFÂ, Halîfeler, **Hulefâyı Abbâsiyye,** Abbâsî halîfeleri, Abbâsî hükümdârları.

HÛN-HÂR, Kan dökücü, kan içici. **Hûnhârâne,** Kan dökücülere, zâlimlere yakışır bir sûrette.

HUŞÛNET, Sertlik, haşinlik.

HUTBE, K e m a l bu kelimeyi **konferans** karşılığı olarak kullanıyor.

HÜKÛMÂT, Hükûmetler.

İ

İBRÂZ (ETMEK), Göstermek .

İHÂTA (ETMEK), Kuşatmak, kuşatılmak. Mecazen, Bir mes'eleyi anlamak, kavramak. **İhâta-i külliyye,** Bir mes'leyi tamamıyle bilip anlamış olmak.

İHRAK (ETMEK), Yakmak.

İHRÂZ (ETMEK), Elde etmek, kazanmak.

İLÂHİYYÂT, Din ilimleri, teoloji.

İLGÂ (ETMEK), Ortadan kaldırmak, yoketmek, nihâyet vermek.

İLKÂ (ETMEK), Bırakmak, atmak, vermek.

İLM-İ İCMÂLÎ, İcmâlî îlim, toplu, kısa bilgi. Bunun zıddına **ilm-i tafsîlî** denir.

İLTİBAS, Biribirine pek benzeyen şeylerin yekdiğerinden ayırdedilmesi hususunda hâsıl olan şüphe ve tereddüd.

İLTİZÂM-I MÂLÂYELZEM, Lüzumsuz birşeye karışma, lâzım olmayan bir işle uğraşmak.

İLZÂM (ETMEK), Susturmak; münakaşada karşısındakine haksızlığını îtiraf ettirmek. **İlzâm-ı hasm,** Hasmı susturmak.

İMÂLE, Bir tarafa eğme, yatırma, meylettirme. **Edebiyatta,** kısa okunması lâzım gelen harekenin vezne uydurulmak için uzatılması. **İmâle-i nigâh,** Göz çevirmek, göz çevirme.

İNDİFÂ', Def' olma, çekilip gitme.

İNFİSÂL (ETMEK), Ayrılmak, çekilmek, azledilmek.

İNŞÂ (ETTİRMEK), Yaptırmak, bina ettirmek.

İRÂS-I HASÂR (ETMEK), Zarar vermek, zarar getirmek.

İRTİDÂD, Müslüman iken, dinini bırakıp başka bir dini kabûl etmek. Böyle hareket edenlere **mürted** derler.

İRTİFÂ' (ALMAK), Güneşin ve sâir yıldızların ufuktan ne derece yüksek bulunduklarını husûsî âletler vasıtasıyle tâyin etmek.

İRTİHÂL (ETMEK), Ölmek, bu dünyadan öteki dünyaya göçmek.

İSTÎ'ÂB (ETTİRMEK), Sığdırmak, sıkıştırmak,

İSTİ'ÂNE (ETMEK), Yardım istemek.

İSTİĞRÂB (ETMEK), Garib görmek.

İSTİHZÂR, Hazırlamak, hazırlama.

İSTİKMÂL, Tamamlamak, kemale erdirmek, noksansız hâle getirmek.

İSTİLZÂM, Lâzım saymak, icab etmek.

İSTİMÂ' (ETMEK) Duymak, dinlemek.

İSTİNBÂT, Birşeyden bir mânâ, bir hüküm, bir netice çıkarmak.

İŞ'ÂL (ETMEK), Yakmak, parlatmak, şû'lelendirmek.

İTHÂM (ETMEK), **Töhmet** yâni suç isnad etmek.

İTMÎ'NAN, Emniyet, kanaat.

İTTİBÂ' (ETMEK), Tâbi' olmak, riâyet etmek, uymak.

İTTİSÂL, Vâsıl olmak, varmak, bitişmek.

İZHÂR (ETMEK), Meydana Koymak, göstermek, belli etmek. **İzhar-ı acz** (etmek) : Aczini göstermek, aczini belli etmek.

K

KABÂİL, Kabîleler, aşîretler, oymaklar.

KABİLİYYÂT, Kabiliyyetler, istîdadlar.

KADÎ'L-KUDÂT, Kadılar kadısı, baş kadı.

KÂFİL, Kefâlet edici.

KAİL, Söyleyen.

KATI', Kesici, kesip atıcı, kat'î olan.

KAVÂİD-İ RÂSİHA, Kat'î, sâbit, değişmez kaîdeler.

KAVL, Söz. Mecâzen : Fikir, mütâlea, rey. **Kavl-i mü-**

cerred : Hiçbir delîle dayanmayan söz, fikir, iddia.

KAZİYYE, İş, dâvâ; mantıkta doğruluğuna veya yanlışlığına iht'mâl olan söz.

KESR (ETMEK), Kırmak.

KIYÂM (ETMEK), **Kalk**mak; isyân etmek.

KIYÂS (ETMEK), Mukayese etmek, karşılaştırmak.

KÜTÜB, Kitaplar. **Kütüb-i semâvîyye,** İslâm îtikadına göre Allah tarafından gönderilen kitablar.

L

LETÂİF, Lâtifeler; lâtif, güzel şeyler.

LEVH, Düz sahife. **Levh-i takdîr,** Allah'ın evvelce insanlara mukadder ettiği şeylerin, üzerinde yazılmış olduğu levha.

M

MAÂRİF, K e m a l bu kelimeyi, bugün i l i m diye tercüme ettiğimiz **la science** karşılığı olarak kullanıyor.

MAHALL-İ TÂ'RÎZ, İtiraz edecek yer.

MAHREM, Gizli, yakın.

MAHREMİYYET, Gizlilik, yakınlık, çok fazla samimîlik.

MAHSÛR, Çevrilmiş, **muhasara** edilmiş.

MÂİL (OLMAK), Meyletmek, bir tarafa, bir **fikre** karşı temâyül duymak.

MA'KULÂT-PERVER, Akla uygun şeyleri besleyen, büyüten, himâye eden. İkinci kelime Farsça'dır.

MÂLÂMÂL, Dopdolu, mâlî, memlû.

MA'RİFET, Bilmek, bilgi. Eskiden ekseriya **ilim** kelimes'yle beraber kullanılırdı : **İlm-ü ma'rifet.** Bu kullanılışa göre hüner, san'at gibi mânâlar da ifâde eder.

MASÛN (KALMAK), Korunmuş, sakınılmış kalmak.

MA'TÛH, Bunak, bunamış,

MEÂSİR, Güzel eserler, işler, nişâneler, yâdigârlar. (Bunun müfredi olan **me'sere** kelimesi Osmanlıca'da kullanılmamıştır).

MEBÂDÎ, Mebde'ler, başlangıçlar, ilk devirler. **Mebâdî-i tahsil,** Tahsilin başlangıçları.

MEBÂHİS, Mebhasler, fasıllar, bölümler.

MEBDE', Başlangıç.

MECÂLİS, Meclisler.

ME'CÛR (OLMAK), Ecir, yâni sevab kazanmak, mükâfat kazanmak.

MEDÂR, Vesiyle, sebep. **Medâr-ı ta'rîz**, Ta'riz, tenkid, hücum vesîlesi, sebebi.

MEFKUD, Mevcudün zıddı, olmayan, bulunmayan.

MEHÂM, **Mühim'in** cem'i. ehemmiyetli işler, büyük işler.

MEHÂR, Yular, hayvanın yuları.

MEHÂSİN, Güzellikler; mecâzen : İyilikler.

ME'HAZ, Alınan yer, menba', kaynak.

MEHD, Beşik.

MEKAL, Söz, lâkırdı, kelâm.

MEKSÛB, Kesbedilmiş, kazanılmış, elde edilmiş. **Meksûbât-ı fikriyye** : Fikir sahâsında elde edilmiş olan bilgiler.

MELÂİK, Melekler.

ME'LÛF (OLMAK), Ülfet etmiş, alışmış olmak.

MENÎ', Sarp, güç, el erişmez, varılmaz. **Menî'ü'l - vusûl**, Varılması, erişilmesi güç.

MENSÛH, Artık hükmü kalmamış. Bu tâbir, dinler hakkında kullanılır. Meselâ Müslümanlar'a göre Mûsevîlik, İsevîlik, hak dinleridir; lâkin İslâm dini ortaya çıktıktan sonra, onlar **mensûh** olmuşlardır, yâni hükümleri kalmamıştır.

MERCİ' Müracâat edilecek şey, yer.

MERVÎ, Rivâyet edilen.

MEŞÂÎ, Çalışmalar.

MESÂİB, Musîbetler, belâlar.

MESÂİL, Mes'eleler.

MESDÛD, Sed edilmiş, kapatılmış, kapalı.

MEŞREB, Tabiat, âdet. K e m a l bu kelimeyi Fransızca **le caractère** karşılığı olarak kullanmıştır.

MEŞRÛ', Şeriate, kanuna uygun; doğru, haklı.

METRÛK, Terkedilmiş, bırakılmış.

MEVÂNİ', Mânialar, men'edici şeyler. **Mevâni'-i îtilâf**, Uyuşmayı men'eden şeyler.

MEVKUF'ÜN-ALEYH, Üzerinde durulmuş, tevakkuf edilmiş olan. Birşey kendisine bağlı, mütevakkıf olan.

MEVRÛS, Miras kalmış.

MEVZÛ-İ BAHS (ETMEK), Bahse mevzû etmek, bahsetmek.

MEZÂHİB, Mezhebler.

MEZHEB, Yol, meslek; İslâm dininin içinde meydana çıkan muhtelif hukukî ve itikadî mesleklerden herbiri.

MİLEL, Milletler.

MUÂHAZE, Tenkid. Bizim bugün umûmiyetle t e n k i d diye tercüme ettiğimiz Fransızca **critique** kelimesine karşılık olarak K e m a l ve arkadaşları bu kelimeyi kullanırlardı.

MUÂMELÂT, Muâmeleler. Istılah olarak : **Fıkh'ın**, insanlar arasındaki muâmelelerden bahseden kısmı.

MUÂTEB, İtab edilmiş, tekdir edilmiş, azarlanmış.

MUHAKKAR, Hakîr görülmüş, tahkîr edilmiş.

MUHALLED, Yaşayan, mahvolmayan.

MUHAMMEDÎ, **Muhammed'i** peygamber olarak tanıyan; **Muhammed'e** mensub.

MUHÂTARA, Tehlike.

MUHİB, Mahabbeti, sevgisi olan.

MUKARRİB, Yakın olan, yakın bulunan.

MUSÂRAAT (ETMEK), Acele etmek, koşmak.

MUSÎBET-RESÂN, Musîbet getiren, musîbet ulaştıran. İkinci kelime Farsça'dır.

MÛ'TEKADÂT, İtikad olunan, inanılan şeyler. Bir dinin mû'tekadâtı : O dine mensup olanların inandıkları şeyler, **akaid**.

MU'TÎ, İ'ta edici, verici. **Mu'tî-i hakîkî**, Asıl verici, yâni **Allah**.

MÜBÂLÂT, Dikkat etmek, itina etmek. Dinî emirlere riâyet etmiyenlere, ehemmiyet vermeyenlere **mübâlâtsız** derler.

MÜBÂŞERET (ETMEK), Bir işe başlamak.

MÜBÂYENET, Ayrılık, başkalık, fark, zıddıyet.

MÜCÂZ, Câiz, cevaz verilmiş.

MÜCERRED, Tecrid edilmiş, ayrılmış, soyulmuş. Sırf, sâde, yalnız. **Bekâr** mânâsına da gelir.

MÜDDEÂ, İddia olunan şey.

MÜESSES, Te'sis edilmiş, kurulmuş.

MÜFTEKIR, Muhtaç.

MÜLÂZEMET (ETMEK), Birinin maiyyetinde, hizmetinde, meclisinde bulunmak.

MÜLTEZEM, İltizam edilen, istenilen.

MÜLÛK-İ TAVÂİF, Yahut **Tavâif-i Mülûk,** Abbâsîler zayıfladıktan sonra, Abbâsî halîfesine şeklen tâbi olan İslâm hükümdârları ve onların kurdukları devletler.

MÜNÂKEHÂT, Fıkh'ın evlenmeye âid mes'elelerden bahseden kısmı.

MÜNÂZARA, Bir mes'elenin karşılıklı münâkaşa edilmesi. Eskiler, bu türlü mübâhase ve münâkaşalarda iki tarafın riâyet etmesi lâzım gelen usûl ve kaideleri tesbit ederek, buna **Fenn-i Münâzara,** adını vermişlerdi.

MÜNBAİS, İnbias eden, ileri gelen, meydana gelen.

MÜNKİR, İnkâr eden. Burada, A l l a h ' ı inkâr eden mânâsında Fransızca **athé** karşılığı olarak kullanılmıştır.

MÜNTAKİL, İntikal eden, gelen, kalan.

MÜNTEHÂ, Son, gaye. **Müntehâ-yı derecât,** Derecelerin sonu, gayesi.

MÜRTEKİB, İrtikâb eden; günah işleyen; rüşvet alan. **Mürtekib-i kebâir,** Büyük günahlar işleyen.

MÜSBET, Sâbit, isbat edilmiş, sübût bulmuş. Son zamanlarda felsefe ıstılahı olarak **pozitif** karşılığında kullanılmaktadır.

MÜŞAHHAS, Şahıs hâline getirilmiş, şahıslandırılmış, tecessüm ettirilmiş.

MÜŞRİK, Bir Allah'a şerik koşan, birçok Tanrı'lara inanan, puta tapan.

MÜTEÂREF, Bilinen, mâlûm olan. Ulûm-ı müteârefe, Herkesce bilinen ilimler.

MÜTEBERRÎ, Teberrî, eden, **berî** olan, kurtulan, yüz çeviren, vazgeçen.

MÜTEGALLİBE, Hakkı olmadığı hâlde, zorla, kılıç kuvvetiyle bir mevkı' kazanmış olan.

MÜTEHADDİS, Hudûs eden, **tehaddüs** eden, meydana çıkan.

MÜTEHALLÎ, Süslenmiş, bezenmiş.

MÜVEKKEL, Vekil olan.

N

NAHVET, Kibir, azamet. **Nahvet-kârâne,** Kibirlicesine, azametlicesine,

NAKARÂT, Dâimâ tekrarlanan şey. Şarkı ve türkülerin muhtelif parçaları arasında tekerrür eden kısımlara da **nakarât** derler.

NAKÎSA, Eksiklik, noksan.

NAKLİYYAT, Nakiller, Başka yerlerden alınarak yazılan veya söylenen şeyler (Bu mânâda daha ziyade **menkûlât** kelimesi kullanılırdı).

NASRÂNÎ, Hıristiyan.

NASRÂNİYYET, Hıristiyanlık.

NÂZENÎN, Nazlı, sevgili, hoş edâlı, zarif, ince.

NEDRET, Azlık, az olma, nâdir olma.

NEFRÎN, Söğme, lânet, beddua.

NEVÎN, Yeni.

NEYL, Nâil olma. maksada erme.

NİFAK, İki yüzlülük, münâfıklık; din husûsunda riya göstermek.

NUKABÂ, Nakîbler. Bir âmir tarafından herhangibir işe me'mur edilen vekile **nakîb** derler. Bir cemâatin başında bulunan kâhyalara da nakîb denir.

NÜKÛL (ETMEK), Geri dönmek, kaçınmak.

NÜMÂ, Görünen, gösteren. **Hod-numâ,** Kendini gösteren.

P

PERESTİŞ (ETMEK), Tapmak, fevkalâde saygı ve sevgi göstermek.

PÎŞ, Ön. **Piş-i nazar,** Göz önü.

PİŞVÂ, Önde giden, önayak olan, öncülük eden.

R

RÂBİAN, Dördüncü olarak. **Râbi',** Dördüncü.

RA'NÂ, Güzel, lâtif, hoş.

RÂSİH, Rüsuhlu, sağlam, kuvvetli, metîn.

RECÛLİYYET, Erkeklik.

REÎSÜ'L-VÜKELÂ, Vekillerin reisi, başvekil.

REVNAK, Parlaklık,

RÛHÂNÎ, Rûha, mâneviyayata, dine âit. Din adamı mânâsına da gelir. **Kuvve-i rûhâniyye,** Mânevî kuvvet; din adamlarının - hıristiyanlıkta kilise teşkilâtının - kuvveti.

RÜHBÂN, Rahibler, papaslar.

RÜCHÂN, Üstünlük.

RÜSÛH, Sağlamlık, kuvvetlilik.

S

SABÂVET, Çocukluk.

SÂBİAN, Yedinci olarak.

SADE-DİL, Sâf, herşeye kanan. **Sade-dilâne,** Saflara, her şeye kananlara, ahmaklara yakışırcasına.
SÂDİSEN, Altıncı olarak.
SADME, Çarpma, darbe.
SÂHİB-İŞTİHÂR, Şöhret sâhibi, tanınmış, mârûf.
SAHÎHAN, Sahih olarak, doğru olarak. **Hakikaten** yerine K e m a l hemen dâimâ bunu kullanır.
SÂİKA-İ İTİKAD, İtikad sevkı, icabı.
SÂİL, Savlet edici, saldırıcı. **Def'-i sâil,** Saldırıcıyı def' etme.
SALAVÂT-I HAMS, Beş vakitte kılınan namazlar.
SALİHÎN, Salihler. İtikad ve amelce her hareketleri dine uygun olan adamlar.
SÂLİSEN, Üçüncü olarak. **Sâlis,** Üçüncü.
SANEM, Put.
SÂNİYEN, İkinci olarak. **Sânî,** İkinci.
SAVÂB, Doğru, isâbetli, musîb.
SELEF, Yerine geçilen adam. Bizden evvel gelen. Cem'i, **Eslâf.** Mâmâfih s e l e f kelimesi de cemi mânâsında, yâni evvel gelenler mânâsında kullanılır.
SEMTÜ'R-RE'S, Semânın baş üstünde görünen kısmı (Zénith)
SERÂİR, Sırlar, gizli olan şeyler.
SERGÜZEŞT, Baştan geçen hâller, mâcera.
SERÎRE, Sır.
SERMÂYE-İ BAHS, Bahis sermâyesi, mevzû, ilk kelime Farsça, ikincisi Arabça'dır.
SERVER, Reis, ulu, ileri gelen. **Server-i eshâb-ı hayât,** Hayât sâhiblerinin serveri.
SETR (ETMEK), Örtmek, gizlemek, saklamak.
SEVÂB, **Günah'ın** zıddı.
SEYYİE, Fenâlık, kötülük. Bunun cem'i olan **seyyiât** daha çok kullanılır.
SIFÂT-I MÜMEYYİZE, Temyiz eden, ayıran, sıfatlar, vasıflar; herhangibir şeye veya bir şahsa husûsiyetini ve şahsiyetini veren şeyler, **karakteristik.**
SÛ-İ İTİKAD, Kötü, bâtıl itikad.
SULÛK (ETMEK), Yol tutmak, bir mesleke girmek.
SUNÛF, Sınıflar.
SUÛBET, Zorluk, güçlük.

Ş

ŞÂİBE-DÂR, Şâibeli, lekeli, kusurlu. İkinci kelime Farsça'dır.
ŞEYÂTÎN, Şeytanlar.

ŞÖHRET-ŞİÂR, Meşhûr, mâ- rûf, tanınmış. **Şiâr,** âdet, tabiat, bir şeyin başlıca vasfı demektir.

ŞURTA, Eski İslâm devletlerinde zabıta, emniyet, polis teşkilâtına verilen isim. Bu teşkilâtın başında bulunanlara **sâhib-i şurta** denirdi.

T

TÂADDİYAT, Tâaddîler, zulümler, tecâvüzler.

TA'DÂD (ETMEK), Saymak.

TAFDİL (ETMEK), Birşeyi başkalarından üstün görmek.

TAHLİYE, Süslemek, donatmak, tezyin etmek (bilhassa, mânevî mâhiyette şeylerle). **Tahliye-i nefs,** Nefsi, kendini süslemek (mânevî şeylerle; ilimle, faziletle, v.s.).

TAHMİL (ETMEK), Yüklemek.

TAHRİF, Bozmak, değiştirmek.

TAKLÎL (ETMEK), Azaltmak.

TÂ'MİK, Derinleştirme, derinleştirmek.

TA'RÎB, Arabçalaştırmak. Arablar, yabancı kelimeleri kendi dillerinin ahengine uydurarak, onları asıl Arabça kelimeler gibi tasrif ederler. Buna **ta'rîb** derler.

TÂ'RÎZÂT, Târîzler, hücumlar.

TECRÎD-İ NEFS, Nefsini, şahsını, şahsî fikir ve hislerinden ayırmak.

TEDÂVÜL (ETMEK), Ellerde dolaşmak, dillerde dolaşmak.

TEDVÎN (ETMEK), **Divân** şekline sokmak. Yâni bir ilme âit mes'eleleri muntazam bir şekilde bir kitab hâlinde toplamak.

TEEHHÜL (ETMEK), Evlenmek.

TEGAYYÜR (ETMEK), Değişmek.

TAĞYİR (ETMEK), Değiştirmek.

TEHARRÎ (ETMEK), Araştırmak.

TEKARRÜB (ETMEK), Yaklaşmak.

TEKARRÜR (ETMEK), Kararlaşmak, yerleşmek.

TELÂFÎ-İ MÂFÂT, Elden giden şeyi tekrar elde etmek.

TELEZZÜZ (ETMEK), Lezzet almak, zevk bulmak.

TELKÎH (ETMEK), Aşılamak.

TENFİR (ETMEK), Nefret ettirmek.

TENKÎS (ETMEK), Azaltmak.

TERAKKÎ-ŞİKEN, Terakkîyi kıran. İkinci kelime Farsça'dır.

TERBİYET, Terbiye.

TERETTÜB (ETMEK), Tellûk etmek, âit olmak herhangibir şeyin neticesi olarak hâsıl olmak.

TERVİC (ETMEK), Revaç vermek, kabûl etmek.

TESÂLLÜT (ETMEK), Musallat olmak.

TESALTÜN, Saltanat kurmak, saltanat sürmek.

TESÂVÎ, Müsavî olmak.

TEVÂFUK (ETMEK), Uymak, uygun gelmek.

TEVAGGUL (ETMEK), Fazla meşgûl olmak, fazla uğraşmak.

TEVDÎ' (ETMEK), Emânet vermek, vermek.

TEVHÎD-İ BÂRİ, Allah'ın birliği.

TURUK, Tarîkler, yollar. **Turuk-ı mütenevvia,** muhtelif, türlü türlü yollar.

TÜRREHÂT, Saçmalar.

U

UKUBÂT, Fıkıhın, insanlara hareketlerinden dolayı verilecek cezâlardan bahseden kısmı.

ULÛM, İlimler.

UMRÂN, Mâmûrluk.

UMÛR, İşler.

UZEMÂ, Büyükler.

V

VÂHİD, Tek, bir.

VAHY, Allah'ın peygamberlere mânevî bir vâsıta ile bildirdiği emirler.

VÂRESTE, İhtiyaç olmayan. **Vâreste-i îzahtır ki,** îzaha ihtiyaç yoktur ki.

VÂSİ', Geniş, vüsatli.

VESÂİT, Vâsıtalar.

VESÂYET, Vasîlik.

VEZİR-İ Â'ZAM, En büyük vezîr, başvekil.

VÜCÛB, Lüzum, zarûret, vâcib olma, ıktiza etme.

Y

YED, El. **Yed-i kudret,** Kudret eli.

Z

ZÂHİB (OLMAK), (Herhang bir mes'elede) bir yol tutup gitmek, bir fikri kabul etmek.

ZÂİL (OLMAK), Ortadan kalkmak.

ZÎC, Yıldızların hareketlerini gösteren astronomi (hey'et) cedvelleri.

ZINDİK, Dinsiz, îmânsız.

ZIYÂ', Kaybolma, zâyi' olma, mahvolma.

ZUHR, Öğle vakti, zevâl zamanı.